

A photograph of a concrete wall with a curved metal pipe and a set of metal stairs in a field of red flowers. The wall is made of large concrete panels and has a curved metal pipe running along its top. The ground is covered in green grass and many small red flowers. A set of three metal stairs is visible in the middle ground.

Energie losmaken

Energie vastleggen

**Onafheid als
stedelijke ontwerpstrategie**

Socrates Schouten

Socrates Schouten, Waag/Rhizomatic, oktober 2022

Herziene editie oktober 2023

Foto omslag: Jeffrey Bolhuis

Essay opgesteld n.a.v. het project *Contemporary Commoning: Investigating the role of art and design in creating spaces for public action*. Gefinancierd door NWO in het programma Smart Culture.

Met bijzondere dank aan René Boer, Jeffrey Bolhuis, Jeroen Boomgaard, Philippe McIntyre, Ektor Ntourakos, Claartje Rasterhoff, Ronald Rietveld, Suzanna Tomor, Peter Wouda, en de collega's van Waag Futurelab.

En dank aan de overige partners van *Contemporary Commoning*: BPD Europe, woonwerkpand Nautilus, Casco Art Institute.

Inleiding

De duurzame stad en haar contradicties

Wat maakt een duurzame stad en hoe ziet deze eruit? In de afgelopen vijftig jaar dat de term 'duurzaamheid' is opgekomen, geaccepteerd geraakt en politiek is ingebed, is ook het denken over de stad sterk veranderd. Een stedelijke agenda zonder stevig accent op vergroening, schone energievormen en klimaatadaptatie is niet meer voor te stellen. Groen is in. Desondanks weten planners geen aansluiting te vinden op alternatieve 'energieën', zoals commoning, die óók sinds tientallen jaren in en om de stad aanwezig zijn. Alternatieve levensstijlen en bewoners-initiatieven zijn salonfähig geworden, maar houden de rafelranden, exoten en vernieuwers daarmee stand? Nee, zij zijn kwetsbaar als altijd, en slagen er niet in hun 'nieuwe ecologie' voet aan de grond te laten krijgen.

Commoning refereert naar processen van gezamenlijkheid waarin een vorm van meerwaarde ontstaat. Wat het precies betekent? In de literatuur wordt het begrip bewust vaag gehouden, omdat het juist discussie wil oproepen op wat publiek en privé is, in plaats van die categorieën op voorhand te onderscheiden. Commoning is dus een onaf begrip met veel ruimte voor eigen invulling.

In dit essay betoog ik dat de krachten van *commoning* en ecologisch ontwerp lijken te worden ingekapseld en overmeesterd door het bureaucratisch proces. De aanleiding tot dit essay is het onderzoeksproject Contemporary Commoning, dat plaatsvond op het Amsterdamse Zeeburgereiland.¹ Het project onderzocht de relatie tussen commoning en kunst/design met betrekking tot de vorming van de stedelijke publieke ruimte. Hoe ziet commoning eruit op Zeeburgereiland en wat is de potentie ervan? Welke (autonome) bijdragen kunnen kunst en ontwerp bijdragen aan een buurt of gebied, om vormen van commoning te stimuleren en nieuwe perspectieven aan te brengen?

Dit werk spitst zich toe op een deelgebied van commoning, namelijk die vormen die zich verhouden tot klimaat, biodiversiteit en ecologie. De omgang met het veranderende klimaat, het omschakelen naar ecologische en klimaatneutrale vormen van wonen en leven en het versterken van biodiversiteit zijn de zinderende vraagstukken van deze tijd, die ik centraal stel in mijn onderzoek. Ik richt me op de *context* en *richting* van commoning: het proces van stedelijke gebiedsontwikkeling en de nood tot ecologisering daarvan, waarbij verbeelding en ontwerp doorslaggevend zijn.² Het gaat mij erom 'haakjes' aan te reiken in de vorm van een activerende omgeving, door deze niet dicht te metselen. 'Poreus' is goed, niet alleen voor de waterhuishouding van de stad. Het essay gaat minder over het wel en wee van de 'commoners' zelf, aangezien ik er van overtuigd ben dat alle gradaties en vormen van actieve bewoning legitiem en van belang zijn, en er over burgerinitiatieven al de nodige teksten zijn opgesteld.

Leeswijzer

Hoofdstuk 1 geeft een weergave van de hedendaagse duurzame agenda zoals deze in moderne steden gestalte krijgt en geduid wordt. Daarin staan maatschappelijke 'opgaven' centraal, die zeer verbreed zijn ten opzichte van wat eerder onder 'duurzaamheid' werd verstaan. Dit blijkt een *planners' overstretch*, ofwel een tot mislukken gedoemde poging tot het managen van complexiteit. Daar stel ik het idee van 'permacultuur-urbanisme' tegenover, als voorschot op de latere stellingname in dit essay.

Hoofdstuk 2 handelt over het Amsterdamse Zeeburgereiland. We bekijken de ontwikkeling van de Sportheldenbuurt en recenseren de architectuur van bebouwing en publieke ruimte. Deze blijkt zo 'vierkant' qua vorm en gedachte dat er acuut heimwee ontstaat naar organische denkbeelden. De conclusie is dat stedenbouw en gebiedsontwikkeling vanuit een andere mentaliteit moet gaan werken: een die durft om de dingen open en onaf te maken, om ruwe groeikernen aan te brengen in plaats van gladde omhulsels, om aandacht te vestigen op het continue proces in plaats van oplevering, planning en resultaat.

Daarover gaat dan ook het laatste hoofdstuk. Hoofdstuk 3 bestudeert 'het ecologische' en zoekt naar toepassing in de stad. Als het niet werkt om opgaven op elkaar te stapelen en deze in het gangbare

proces van gebiedsontwikkeling te gieten, welke denkbeelden bieden dan mogelijk wel soelaas? We bekijken de Ekokathedraal, een langjarig project van eco-architect Louis Le Roy, die tot deze verkenning heeft geïnspireerd. Denkers als Le Roy, schrijvend in de jaren '70, zetten technische vooruitgang pal tegenover ecologie en tegenover 'het goede'. Die tegenstelling is achterhaald. Tegenwoordig verkeren wij in de veronderstelling een meer ontwikkeld en genuanceerd denken te hebben als het de relatie natuur en cultuur (stad, techniek) aangaat. We hebben techniek juist nodig om te verduurzamen. Maar gegeven de ecologische toestand van de wereld anno nu is het de vraag of de denkbeelden van de ecologen uit de jaren '70 echt zo radicaal en eenzijdig waren. Om de ecologisering van de stad anno nu mogelijk te maken – in het 'antropoceen' – zoeken we onder andere heil bij de contraire, kort geleden overleden denker Bruno Latour. De contradicties van de duurzame stad maken plaats voor nieuwe, politiekere tegenstellingen én manieren om die te verzoenen.

Een appendix, tot slot, behandelt de relatie tussen het bovengenoemde en 'slimme', digitale technologie, die ook in het ruimtelijk domein steeds verder zijn intrede doet, maar daar tot diverse vormen van 'reboundeffect' leidt.

Op het omslag prijkt een foto van het Wielemaatje, het eigenzinnige voorwerp dat Jeffrey Bolhuis en ik bij wijze van kleinschalig experiment op Zeeburgereiland hebben geïntroduceerd. Een beginnetje om tot meer te komen – onafheid, openheid, energiebehoud en eigenaarschap als ingrediënten voor, uiteindelijk, een ecologische publieke ruimte.

Hoofdstuk I

Transformatie, een hele opgave

In 2020 pleitten Jeffrey Bolhuis, Laurence Lord, Daryl Mulvihill en ik voor een ontwerpbenadering waarin observatie en adaptatie kernwaarden zijn.³ Wij noemen dat permacultuur-urbanisme, geïnspireerd op de praktische ontwerpfilosofie permacultuur. Dat is een sociaal en ecologisch gedachtegoed dat zowel ideeën over de directe beleving van een buurt behelst, als een richting geeft voor de lange termijn, gegeven de ecologische toekomst die ons te wachten staat. Wat is van waarde en op welk vermogen bouw je voort? Wat stop je ‘erin’ en wat haal je ‘eruit’? En wat is daarin haalbaar, duurzaam, toekomstbestendig?

Permacultuur is een praktijk die zich richt op langdurige, ecologische productiviteit gebaseerd op ideeën over het samenleven van natuur en mens. De bekende voorbeelden van permacultuur doen voorkomen alsof het gedachtegoed vooral met groene vingers en groenteteelt te maken heeft. Maar de principes zijn net zo goed van toepassing voor de gebouwde omgeving. Niet voor niets zijn er veel denkers en ontwerpers die de link tussen stadmaken en tuinieren leggen. Het zorgvuldig vormgeven van de woonomgeving, door te zorgen dat mensen zich eigenaar voelen van de omgeving en zelf overgangszones creëren, is van het grootste belang. Wij zien dat als het beginpunt waarmee het vormgeven van een echt groene en adaptieve stad mogelijk is.

Maar het blijkt lastig. Vaak wordt er vriendelijk geknikt als we het over ecologie hebben en de ideeën over permacultuur-urbanisme naar voren brengen. Er wordt echt wel aan duurzaamheid gewerkt in dit gebouw of deze buurt, we ontwerpen het zelfs energieneutraal, we hebben innovatieve afvalsystemen en slimme mobiliteit. De uiteindelijke opbrengst is niettemin een gepolijste stad⁴ met een vrij eenzijdige duurzaamheid, waarin bewoners gedropt worden als het oranje mannetje

van Google Streetview, gebruik maken van de ingebedde snufjes die voorzien zijn en hun leven verder voortzetten zoals voorheen.

Dit zien we bijvoorbeeld op Zeeburgereiland, een Amsterdams eiland waar de ene na de andere nieuwe buurt wordt gerealiseerd. Dit is een plek met genoeg historie en kwaliteit om een eigennuttig en toekomstgericht eiland op te leveren. Maar het rigide proces van gebiedsontwikkeling kreeg toch weer de overhand en zo werd – vooralsnog – de kans tot ecologische vernieuwing gemist.

Het volgende hoofdstuk zal op excursie gaan naar dit eiland en kijkt naar de stedenbouw zoals die zich daar voltrekt. In het laatste hoofdstuk kijkt dit essay naar het zich ontwikkelende ecologisch denken vanaf de jaren '70. Het stelt zich uiteindelijk voor hoe juist verrassing, onafheid en tegenstelling recepten kunnen zijn om tot een organische stad te komen die in het tumultueuze antropoceen stand kan houden. Maar eerst werpen we een blik op de hedendaagse ontwerppraktijk voor de stad en het discours over de vele stedelijke opgaven, die in samenhang moeten worden opgepakt.

Ontwerp en de hedendaagse kluwen van opgaven

De moderne maatschappij heeft waarden omarmd die in het verleden alleen in een progressieve en kritische voorhoede golden. Duurzaamheid staat overal bovenaan de agenda. Het wordt ook niet meer gezien als 'single issue', maar wordt erkend als rode, of inderdaad groene, draad door alle beleid. Zie bijvoorbeeld maar de 'European Green Deal' die door de Commissie-Von Der Leyen als centraal idee werd gelanceerd, of de vele miljarden die door de Nederlandse regering worden uitgetrokken om klimaat en stikstof aan te pakken. Verduurzaming moet bovendien plaatsvinden middels een programma van democratisering, het uitfasen van oude vormen van stedelijkheid en industrie en het verhogen van de 'intelligentie' van de samenleving. In het ruimtelijk beleid en ontwerp staan zeer ambitieuze 'opgaven' op de agenda die met een niet eerder vertoonde samenhang worden benaderd.

Maar er zijn valkuilen. Juist door de genoemde samenhang – waarin alles met alles te maken heeft – is de vooruitgang traag en bureaucratisch. *(Lees verder op pagina 10)*

Ontwerpprincipes herleid voor het experimenteel onderzoek op Zeeburgereiland (Bolhuis & Schouten). Ze dragen Engelse titels omdat ze in de meerderheid zijn ontleend aan of geïnspireerd zijn op Engelstalige bronnen.

Observe and react. Het eerste van de twaalf permacultuur-principes. Ga uit van bestaande kaders, processen en dynamieken en bouw daarop verder. Nauwgezette observatie en een responsieve houding naar aanwezige kwaliteit zijn de voornaamste ingrediënten voor een geslaagde interventie.

Waste = food / Decay = growth. Thematiek uit de circulaire economie en permacultuur. Wat afval is voor de één, is grondstof voor de ander. Ook verval en verwerking zijn niet louter negatief: ze kenmerken rijping, het verkrijgen van karakter en daarbij ook de hechting van bewoners aan bouwwerken en objecten.

Design beginnings, not endings. Ofwel: *think like a gardener, not an architect.* Ontleend aan Brian Eno. Creëer aanknopingspunten voor bewoners om zich de openbare ruimte eigen te maken, liever dan afgeronde gehelen te introduceren. Nog een van Eno: *'A city's waste should be on public display.'*

Design for maintenance. Ontwerp elementen die van bewoners vragen om onderhouden en bijgehouden te worden; elementen die geadopteerd of toegeëigend kunnen worden en waarvan het onderhoud geen 'moetje' is, maar een uitnodigende daad behelst, die waarde toevoegt.

Magic circle. Wanneer mensen spelen, creëren zij een werkelijkheid met nieuwe regels. 'De grond is lava' – en de verbeeldingskracht neemt het over. Commoning gaat over het begrijpen, en het gezamenlijk in zwang houden, van specifieke regels en een deelname-engagement. Het denken in termen van de 'magic circle' helpt bij dit begrijpen en toepassen van zulke interactieregels binnen een zekere sociale ruimte.

Het beleid hinkt op twee gedachten – groen en groei – en laveert tussen een handvol beleidsdossiers. Het wensenlijstje waarmee de ontwerper van de hedendaagse stad rekening moet houden bij het tekenen en plannen is dan ook steeds langer. Steden stellen tegenwoordig veelsoortige en gedetailleerde eisen aan ontwerp en bouw. Niet alleen wat betreft de hoogte en uiterlijke inpasbaarheid van gebouwen, maar ook aan duurzaamheid, zoals energiestaatie en materiaalgebruik. Tevens moet de ontwerper rekening houden met nieuwe ‘mobiliteitsconcepten’, zoals inpandige garages waar elektrische voertuigen van diverse soorten klaarstaan voor de bewoners. Er zijn eisen met betrekking tot de sociale dynamiek. De stad herbergt veel verschillende gemeenschappen en mensen die allerlei achtergronden hebben en in uiteenlopende situaties verkeren. In Amsterdam geldt voor vrijwel alle nieuwbouw de 40-40-20-eis: de woonvoorraad moet bestaan uit 40% gereguleerde huur, 40% middelduur (huur en koop) en 20% ‘wat de gek ervoor geeft’. Daarnaast is er beleid voor doelgroepen zoals jongeren, ouderen, statushouders, en mensen met een beperking. Ook aan de wensen van mensen die in gemeenschapsverband willen wonen, of samen een woonvorm willen creëren, wil de stad tegemoet komen. De gemeente Amsterdam wil dat op termijn tien procent van de woonvoorraad coöperatief wordt beheerd (en liefst ook in eerste instantie ontwikkeld) door de bewoners.

Het lijstje gaat verder. Teken je een gebouw in de stad, dan is deze verbonden met de stad via diverse infrastructures, zoals elektra, drinkwater en afvalwater ondergronds en het verkeer bovengronds. Een gebouw wordt omgeven door andere gebouwen en in de onderlinge relatie tussen gebouwen ontstaat publieke ruimte. Ontwerpers ontfermen zich al jaren, al dan niet met succes, over deze niet-ingevulde en doorgaans openbare ruimtes. Daar hebben zij vooral wat over te zeggen door slim te spelen met de buitengrens van hun gebouw. Is deze open en vriendelijk, zijn er de nodige luidtes, ontmoetingsplekken? De publieke ruimte zelf is ook een object van ontwerp, wordt gevormd en gevuld. Architect en stedebovwkundigen creëren vorm, gebruiken materialen, ontwikkelen ‘scripts’ voor het gebruik van de ruimte, en hopen dat er in het gebruik de bedoelde levendigheid ontstaat – of dit nu binnen is of in de buitenruimte.

Er zijn talrijke bepalingen voor het ontwerpen van, of aansluiten op, de buitenruimte. Zo is er een stedelijke 'groennorm': voor elke Amsterdamse woning moet 16-24 m² groen in de directe omgeving aanwezig zijn, althans, als de woning niet in het centrum ligt.⁵ Voor elke gebouwde interventie van enig formaat is een milieueffectrapportage nodig, waarin de impact op bijvoorbeeld de bodem en de biodiversiteit worden bekeken, maar ook de beïnvloeding van het lokale klimaat, de windstromen, de lichtinval, de hemelwaterafvoer, enzovoorts.

Naast deze structurele en tamelijk tijdloze kwesties zijn er meer actuele en plaatselijke vraagstukken, volgend uit de omstandigheden van de buurt, zoals rondom werkgelegenheid en sociale cohesie. En er zijn bredere thema's die de huidige tijd markeren. Thema's die structureel en generiek zijn, maar tegelijk de specifieke situaties uitdrukken waar wijken anno nu mee geconfronteerd worden. Klimaatverandering, vergrijzing, toenemende drukte in grote delen van de stad, leegloop elders, de noodzaak om hernieuwbare energie en circulaire materialen te gebruiken, het zijn maar een paar van de hedendaagse kwesties.

Gecombineerd met vraagstukken die voor bijvoorbeeld Amsterdam in het bijzonder van belang zijn (denk aan de zwakke kademuren langs vrijwel alle grachten in de binnenstad, die voor veel geld hersteld moeten gaan worden), ontstaan er, zoals ze in overheidsjargon zijn komen te heten, expliciete 'opgaven' voor de stad. Eindhoven en Utrecht bijvoorbeeld hebben beide een aantal stedelijke opgaven geformuleerd (zie inzet). Amsterdam heeft haar opgaven ondergebracht in diverse documenten. Zo zijn er Gebiedsagenda's per stadsdeel (looptijd 2019-2022), een stedelijke Structuurvisie 2040 en een Koers 2025 en op dit moment wordt de stedelijke Omgevingsvisie uitgewerkt. Inderdaad, een stad als Amsterdam kent een hoge plannendichtheid, elk met een verschillende looptijd en dekking. De opgaven voor Amsterdam die in de inzet zijn opgenomen zijn ontleend aan de 'bestuurlijke uitdagingen' uit de Uitvoeringsagenda 2019 van het collegeakkoord.

Opgaven van de stad

Respectievelijk ontleend aan de webpagina “Utrecht, stad van gezond stedelijk leven voor iedereen”, Omgevingsvisie Eindhoven 2020 (“Kloppend hart van Brainport”) en “Bestuurlijke ambities gemeente Amsterdam” uit de Ambities en uitvoeringsagenda 2019.

Utrecht – Verdichten en vergroenen in balans; Woningmarkt in balans; Duurzame mobiliteit; Duurzame energie; Gezondheid, veerkracht en gelijke kansen; Zorg dichtbij en op maat; Werk voor iedereen; Digitale stad.

Eindhoven – Gezonde groei van de stad; Aantrekkelijk en hoogstedelijk centrum; Slimme en duurzame mobiliteit en goede stedelijke bereikbaarheid; Leefbare, sociale wijken met een sterke identiteit; Duurzame en concurrerende economie; Energietransitie.

Amsterdam – Kansengelijkheid; Open en tolerante stad; Fijne buurten, leefbare stad; Vrijheid en veiligheid; Gezonde en duurzame stad; Participatief en digitaal.

De plannen en opgaven van deze steden, en de manier waarop ze volgens het gangbare discours te lijf worden gegaan, suggereert een eigentijdse visie op stedelijke ontwikkeling – het ‘integrale opgaven-denken’ – die we graag nader tegen het licht houden. Het punt dat ik naar voren wil brengen is namelijk dat deze aanpak door de omarmde complexiteit dreigt te mislukken, omdat de complexiteit getracht *technocratisch* te worden opgelost in plaats van *organisch* (wat, geef ik toe, nog een hele mentaliteitsverandering zal vereisen).

Door de ooghalen bekeken gaan de stedelijke opgavenpakketten steevast over eenzelfde set vraagstukken, die met meer of minder detail worden benoemd. Ik neem een poging tot samenvatten voor mijn rekening. De stedelijke agenda gaat i) over *duurzaamheid* in verschillende verschijningsvormen, ii) over vraagstukken op het snijvlak van *sociaal/cultuur/economie*, en iii) over *de slimme stad*, verwijzend naar de mogelijkheden en invloeden van digitale technologie. Over de eerste, het thema duurzaamheid, komen we nog uitvoerig te spreken. De ‘sociale’

vraagstukken stel ik minder centraal, maar, zoals we snel zullen zien, zijn deze onlosmakelijk met ‘het groene’ verbonden en zo worden ze tekstueel ook behandeld. De relatie, tot slot, van het thema ‘slim’ tot de andere opgaven is interessant. Is digitalisering zelf een ‘opgave’? Of helpt het bij het aanpakken van de andere – de feitelijke – opgaven? En is digitalisering een zegen of een zorg? Een voorschot op het antwoord: *it’s complicated*, om een relatieaanduiding van Facebook te lenen. In elk geval wordt er rijkelijk ingezet op en geïnvesteerd in informatiesystemen waarmee ontwerp, besluitvorming en monitoring moeten worden vergemakkelijkt. Zo worden er ‘digitale tweelingen’ vervaardigd van gebouwen, wijken en regio’s die moeten helpen om scenario’s te visualiseren en actuele data bij elkaar te brengen. Ook in de Omgevingswet is een beweging te zien van losse dossiers en afzonderlijke wetten naar een juridisch-technische ‘theorie van alles’. Het is integraliteit troef, en dat is niet zonder problemen.⁶

Integrale benadering

Het stuwende paradigma binnen het opgaven-denken is *integraliteit*. De opgaven moeten ‘integraal’, dus in onderlinge samenhang, worden bekeken. De vergroening van de stad hangt bijvoorbeeld samen met de leefkwaliteit voor bewoners – als directe kwaliteitservaring maar ook met betrekking tot recreatie, gezondheidsbevordering en iets als verkoeling tijdens hete zomers. Integraliteit lijkt een ruimtelijke en organisatorische must: in de groene stad met kwalitatieve en gezonde openbare ruimte moeten immers nog veel meer eisen worden ingewilligd. Gebouwen en vervoermiddelen moeten zoveel mogelijk met hernieuwbare energie worden gevoed; zonnecellen, laadstations, accu’s, warmtepompen, groene bufferzones moeten in de gebouwde omgeving worden aangebracht; straten moeten worden opengemaakt voor nieuwe kabels en leidingen; sensoren en regelsystemen worden aangebracht om bijvoorbeeld drukte te meten, het actuele energieverbruik, of de lokale luchtkwaliteit. De infrastructuur en de andere ingrepen eisen ruimte: elk van deze opgaven moet worden ‘ingepast’ in de hedendaagse stad, die vaak al zo vol en druk was. Vaak vinden onderzoek en innovatie nog plaats terwijl de projecten worden uitgevoerd, wat dan in zogenaamde ‘living labs’, ‘fieldlabs’ en andere experimenteersettings wordt volbracht.

Maar de samenhang van de opgaven overstijgt de praktische uitdaging van het slim samenbrengen, uitgetest en ingepast krijgen van technische oplossingen. De opgaven zijn voor hun succes op een algemener niveau van elkaar afhankelijk, namelijk met betrekking tot de uiteindelijke prestaties van de ingezette oplossingen, als resultaat van hun samenspel. Dit is een niveau dat veel minder grijpbaar is dan de afzonderlijke technieken. Het betreft een niveau dat de werking en dynamiek van de stad *als stad* betreft. De relatie tussen afzonderlijke opgaven, de interventies en de einduitkomsten (gezondheid, duurzaamheid, kwaliteit van leven) is indirect. Deze relatie is daarmee ook aan interpretaties en percepties onderhevig, aan ‘verhalen’ en zelfs ideologieën over wat een stad is en wat ze kan zijn. Ontwerp en planning kennen dan ook een eigen jargon en beeldtaal die proberen de complexiteit en conceptualiteit van de disciplines te bevatten, een taal die ‘stedelijkheid’ in abstracte maar veelkleurige termen definieert, en die stedelijkheid *politiek* maakt (of het als dusdanig erkent en daar het beste van wil maken).

Vooraf *complexiteit* en het integrale denken zijn daarin actueel. Dat is toch wel de grootste breuk met het ‘moderne’ verleden in de stedenbouw. Het modernistische ‘concept’ (zoals in het hoogmodernisme en functionalisme, waar we bijvoorbeeld Le Corbusier aantreffen) kenmerkte zich door simpele structuur en grote gebaren, met blauwdrukken die zich van de lokale context zo weinig mogelijk aantrokken. Was er detail en verrijking, dan was dat van de auteur afkomstig. Hedendaags ruimtelijk ontwerp wil juist complexiteit omarmen en zich naar de lokale context voegen, en daar verrijking aan ontleen – door te analyseren welke structuren en kwaliteiten al aanwezig zijn en door bewoners, omwonenden en andere lokale spelers in het ontwerpproces te betrekken.

Participatie, het woord dat daarvoor bestaat, komt ook steeds nadrukkelijker in beeld bij stadsontwerp. Bewoners moeten worden meegenomen in deze processen, want zij zijn de beste kenners van hun eigen omgeving en natuurlijk de directe vertolkers van hun wensen en ideeën. Wat participatie precies is, is alleen niet duidelijk, en het verloopt ook vaak niet zonder horten en stoten. Participatie vindt vaak laat in het proces plaats, wanneer de belangrijkste besluiten al genomen zijn. Ook loopt niet iedereen warm voor het invullen van online enquêtes of het bijwonen van tafeldiscussies in het buurthuis. De relatie van dit soort

inspraak tot het algemenere democratische proces roept ook vragen op: hoe verhouden burgerpanels zich tot gekozen volksvertegenwoordigers? Door minder op het formalistische 'inspraak' te leunen en meer op 'cocreatie', een creatief proces waarbij bewoners samen met ontwerpers en andere actoren deelvragen uitwerken, is al meer profijt te behalen. Maar dit kost tijd en training. En participatie maakt er de complexiteit van stadsontwikkeling niet minder om.

Als we de balans opmaken, hoe staan we ervoor met het integrale, duurzame stadsontwerp? *On the bright side*: de roep om samenhang enthousiasmeert. Integraal denken is vaak inspirerend en levert punten aan de horizon op. Dat alle opgaven met elkaar verweven zijn kan de uitdaging van het 'participeren, verknopen en inpassen' ook weleens verlichten, wanneer losse ingrepen als puzzelstukken in elkaar vallen. Dit integraal denken en ontwerpen kan worden gestimuleerd door sterke toekomstbeelden te ontwerpen over hoe de stad ook kan zijn, waar in subsidies en aanbestedingen dan ook vaker om wordt gevraagd. Dit biedt ook aanknopingspunten voor vormen van commoning die kunnen bijdragen aan de gestalte van de stad. Deze vloeien niet uit het proces van gebiedsontwikkeling voort, maar beïnvloeden elkaar wel wederzijds en bepalen in zekere mate elkaars mogelijkheid tot succes.

Een relatie met de bouwende praktijk is er echter veel minder. In de gebiedsontwikkeling overheerst de stem van de ingenieur en van de juristen en economen die met de (grond)exploitatie van doen hebben. Architecten zijn 'duur' en in hun takenpakket wordt bij economische tegenwind wat vlugger gesneden. Ontwerp is echter niet vervangbaar. De complexiteit die in abstracte termen en figuren nog wel kan worden gevat, is bij een technocraat als uitvoerder in slechte handen. Vooral daar zullen we wat aan moeten doen. In het huidige ritme van gebiedsontwikkeling lijken fundamentele veranderingen geen kans van slagen te hebben. De casus van het Amsterdamse Zeeburgereiland, in het volgende hoofdstuk besproken, geeft daar duidelijk blijk van.

Hoofdstuk 2

Van baggerdepot naar woonwijk

Op Zeeburgereiland, gelegen in Amsterdam-Oost, worden in de periode 2006-2030 twintigduizend nieuwe woningen gerealiseerd. Het markante is dat deze verschijnen op een eiland dat voorheen nagenoeg onbewoond was, maar toch een rijke geschiedenis kent.

Het eiland werd begin twintigste eeuw opgespoten met het overtollige slib van de industrie in de stad. Aan de oostpunt lag een strekdam, aangelegd om te voorkomen ook dat de vaargeul naar de Oranjesluizen zou dichtslibben. Die strekdam bevatte ook een grote pijp, de Smeerpijp, waarmee een groot deel van het Amsterdamse rioolwater in het IJ werd geloosd. Twee andere dammen werden opgetrokken om de herkenbare driehoekige vorm te maken. De baggerresten uit bijvoorbeeld het Westelijk Havengebied en andere Amsterdamse vaarwegen werden in die driehoek gedumpt. Het baggerdepot ontwikkelde zich tot een echt eiland. Rond 1910 vestigde zich er een militaire basis, die tijdens de oorlog in Duitse handen kwam.⁷ Na de oorlog faseerde het militaire gebruik uit en kwam de bagger terug: rond 1966 vond de rioolwaterzuivering van de stad zijn bestemming op 'Eiland Zeeburg'. Deze doekte op in 2006, uit bedrijf genomen wegens de vervangende zuivering in het Westelijk Havengebied.

Vanaf de jaren zestig vestigde er ook een kolonie (levens)kunstenaars, waar ook het roerige Camping Zeeburg toe mag worden gerekend.⁸ Aan de andere kant van het eiland, op de zandvlakte van de oostpunt,⁹ vond enkele malen het creatieve Magneet Festival plaats. Vanwege de ruige beleving van het eiland – ver weg en toch dichtbij, een 'tabula rasa' met een opeenvolging van gebruiken die de stad liever buiten de poorten houdt maar toch tot de verbeelding spreken – was het al die tijd populair onder dezelfde groep die ook in de vroege dagen naar

NDSM trok om daar de mogelijkheden te exploreren. Mogelijkheden die nog geenszins vast lagen, die onder een creatieve spanning stonden met het nog altijd bestaande industriële gebruik. Nog altijd zijn de randen van het eiland bijzonder en divers, hoewel dat stukje bij beetje wordt rechtgetrokken en opgeruimd.

En nu verrijst er dus een nieuwe stad van 20.000 woningen. Zeeburgereiland toont hoe hedendaagse gebiedsontwikkeling er in de praktijk uitziet. Het is een proces waarin duurzaamheid centraal staat, maar waar toch ook veel tegenslagen en teleurstellingen plaatsvinden. Terwijl er weliswaar hard gewerkt wordt aan verduurzaming, wordt de kans om daar een eigentijdse stedelijke ecologie te ontwikkelen, geheel laten liggen.

Het is niet alleen de (niet onomstreden) notie ecologie die in dit hoofdstuk als maatstaf dient. Nee, juist de alledaagse uitstraling en leefbaarheid is de kwestie waarmee deze expeditie begint. Het is, zullen we zien, geen sinecure om een nieuwe wijk meteen levendig te maken en vatbaar voor commoning.

De groeipijnen van de Sportheldenbuurt

Zijn het slechts groeipijnen, de ongerieven waar bewoners van nieuwbouwwijken mee te maken hebben? Dat is de vraag die opkomt bij het rondwandelen door de Sportheldenbuurt. Deze buurt ligt in het hart van het eiland, waar destijds de rioolwaterzuivering geconcentreerd was. Hij wordt begrensd door drie belangrijke verkeersaders links, rechts en onder, terwijl aan de noordkant het IJ zich uitstrekt. De eerste officiële paal van de woonwijk ging in 2014 de grond in,¹⁰ terwijl er aan de noordzijde al een strook zelfbouwoningen in aanbouw was. Inmiddels zijn alle bouwkavels gevuld – 2.500 woningen zijn er gerealiseerd – en is de publieke ruimte ‘af’. Het grote urbane sportpark in het midden van de buurt met de iconische skatebaan trekt veel volk. De Eef Kamerbeekstraat, de belangrijkste as door de buurt die langs dit sportpark voert, was lange tijd onderbroken wegens bouwwerkzaamheden. Inmiddels is de straat grotendeels van het bouwverkeer verlost en van kop tot staart in publiek gebruik genomen. Op een zonnige zomerdag geeft de buurt een levendige indruk, waar gewoond en gespeeld kan worden.

(Lees verder op pagina 18)

Boven: Een fragment van de rafelrand, westkant. Onder: Ongerept groen; begin van de 'smeerpijp', oostpunt Zeeburgereiland. Foto's door auteur

De wijk klopt volgens het boekje, maar klopt het ook echt? In een wijk die net vanaf de grond is opgebouwd – of nog in aanbouw is – ontbreken vaak nog veel voorzieningen. De meeste winkelondernemers moeten nog arriveren, de beloofde ontmoetings-plaatsen zijn nog in de maak. Er is wat horeca, maar nog geen dynamiek. Tja, kun je tegenwerpen. Wil de bewoner wel dynamiek? Passerende bewoners geven aan dat ze niet zoveel missen. Er is groen, twee scholen, veel ruimte voor sport. Prima voor een buitenwijk, eigenlijk. En het grote skatepark in het midden is een echte eye-catcher, die skaters uit heel Nederland aantrekt. Dat er verder op straat niet veel gebeurt en dat veel van de openbare ruimte leeg overkomt, is wellicht niet erg. Het is rustig, afwisselend, en de sociale veiligheid lijkt in orde.

Maar de groeipijnen – als het dat zijn – zijn nog niet verdwenen. Visueel en gevoelsmatig is de buurt simpelweg kaal. Kom je over de (lange) brug uit het oude Zeeburg aanfietsen, dan arriveer je op een groot kruispunt waar de bebouwing net wat te ver vanaf staat. (Vanuit Noord en IJburg kom je op hetzelfde kruispunt aan.) Die omzomende bebouwing is ook niet per se vriendelijk of aantrekkelijk. De buurt zelf is qua woningbouw afwisselend, maar er is weinig te doen of te zien – afgezien van het skatepark, dat onmiskenbaar reuring geeft. Dat is een fraai ontworpen geheel, met hoogteverschillen, versieringen en verschillende soorten groen als zoom. Omdat het is mede-ontworpen door een professioneel skater is het voor de doelgroep ook écht een goede baan.¹¹ Van heinde en verre komen ze er skaten.

Toen dat skatepark nog niet open was, was Het Parool snoeihard. Het dagblad kopte: “Het intens saaie Zeeburgereiland: een toendra met 5000 huizen,” gevolgd door de uitspraak van een bewoner: “Ik sterf hier langzaam van verveling”.¹² In de reportage uit 2020 wordt vooral gekeken naar de dun bezaaide tegenwoordigheid van voorzieningen, als in winkels en horeca. De verslaggever moet toegeven dat de wijk nog in ontwikkeling is – dat het geplande horecapaviljoen, het outdoor skatepark en de langverwachte exploitatie van de drie voormalige slibsilo’s (die als beeldbepalers behouden zijn gebleven) nog moeten komen. Qua voorzieningen is het dus “nog even doorbijten”, aldus Het Parool. Een bewoner werpt tegen dat er al tijdens de bouw van een buurt in goede voorzieningen moet worden geïnvesteerd. Je bent er niet

alleen om te wonen, dus de rest van wat de buurt maakt, kan niet op een zijspoor worden geschoven.

Conceptueel kloppend

Een aantrekkelijke stad is echter veel meer dan de sportscholen en nachtclubs die erover uitgestrooid zijn. Wat in de reportage wordt gemist is dat het oog ook wat wil.

De Sportheldenbuurt is een buurt op zoek naar karakter. Natuurlijk heeft de buurt een duidelijk thema meegekregen: alle straatnamen verwijzen naar Nederlandse sporters zoals Foekje Dillema¹³ en Geertje Wielema.¹⁴ Over het plein dat naar de laatste sportster vernoemd is, komen we nog te spreken. De urban sport zone, eind 2021 geopend, mag er wezen: tal van sportvoorzieningen, die veel bekijks trekken.

Op papier heeft de Sportheldenbuurt dus genoeg eigenheid. Bladerend door de vele plannen en ontwerpen ontstaat het beeld van een karaktervol en interessant geheel aan gebouwen, zichtlijnen en invullingen. De architectuurconcepten bevatten taal zoals een “ultiem eilandgevoel”¹⁵ en een “aantrekkelijk, levendig maaiveld”.¹⁶ Schrijvend over Terrazza, een geheel van drie wooncomplexen met terrassen op het noorden, stelt Architectenbureau M3H: “Het sculpturale ensemble toont als één monolithisch volume”, “een intieme [sic] groen hof” biedt “een habitat voor mens, plant en dier”,¹⁷ en “het gevelontwerp [speelt] in op de ervaringen van de passanten”.¹⁸ De brochure voor het woonblok ‘De BrouwerIJ’, aan de zuidwestkant (het genoemde grote kruispunt), heeft het over “de dynamiek van het kunstzinnige verleden”.¹⁹

Maar de referenties aan de “bepaalde hippiecamping” en het militaire verleden van het eiland komen op geen enkele wijze terug in de sfeer van het gebouw. De brochure stelt dat “de architectuur – met veel ramen en veel glazen balustrades – past bij de directe omgeving” en “robuust en eigentijds” is.²⁰ De feitelijke rafelranden van het eiland worden geleidelijk teruggedrongen tot minimale proporties.

(Lees verder op pagina 22)

Boven: Luchtfoto van Zeeburgereiland. Foto Joost Keet, ter beschikking gesteld door Slokker Bouwgroep

Onder: De skatebaan in het hart van de Sportheldenbuurt. Foto door auteur

De Amsterdamse architect Marlies Rohmer, ‘supervisor’ van het stedenbouwkundig plan, spreekt over een “wilde wijk” met “een levendige straatcultuur”, waar “rommelig mag” en “goede buitenruimtes” verplicht zijn.²¹ Loop ik er rond, dan is het eerste woord dat in me opkomt ‘kubistisch’. De gebouwen zijn enorm rechtlijnig en de speelsheid is beperkt tot verspringende balkons en terrassen, wat het geheel een blokkendozerige aanblik geeft. Sommige kavels lijken wel met Minecraft ontworpen.

Daar is Zeeburgereiland niet uniek in. In Amsterdam West is er bijvoorbeeld ook een Sportheldenbuurt, waar ik al googlend terecht kom.²² Het kost me meer dan een minuut om te ontdekken dat ik in de verkeerde Sportheldenbuurt terecht ben gekomen. De gebouwen op de foto’s en artist impressions laten precies dezelfde concepten en stijlen zien, opgebouwd uit een paar grote verkeerslijnen met daaraan relatieve hoogbouw, daarachter hofjes en een lagere stapeling van appartementen. Qua sfeer is dit alles nogal homogeen en steriel. Om de zoveel tientallen meter verandert het ontwerp van het bouwblok, maar zonder tot verrassing te leiden. Op een paar plaatsen is het ontwerp wel degelijk “wilder”, zoals het stedenbouwkundig plan wilde, maar daar is het resultaat niet mooier.²³ Het materiaalgebruik is volgens het boekje: goede bakstenen, goede gevelplaten. En toch allemaal duidelijk prefab, zoals dat tegenwoordig gaat – bakstenen gevels die zo uit de fabriek zijn komen rollen. Wat zich goed leent voor de kubistische architectuur, die in zoveel Nederlandse stedelijke ontwikkelbuurten de modegril is.

Van vierkante vormen en conceptuele contradictie

Bevreemdend is het door RAU Architecten ontworpen sportgebouw, gelegen tussen het sportpark en de silo’s. Thomas Rau is een visionair op het gebied van circulair denken en bouwen. Zijn gebouwen kunnen makkelijk uit elkaar worden gehaald waarna de bouwmaterialen weer goed inzetbaar zijn. Zoals zoveel van zijn gebouwen is de sporthal energieneutraal door de eigen winning van warmte en elektriciteit uit de zon. Al met al een goede prestatie, want zonder ‘circulair’ en ‘energieneutraal’ komen we er niet. Maar zo circulair als het gebouw technisch is, zo plomp en vierkant is het vormgegeven. Groot, grijs en hoekig staat het aan de oostelijke kop van de urban sport zone.²⁴ Aan de achterzijde staat het slechts meters – te dicht – van de

eerste van de silo's af. Van deze confrontatie tussen twee werelden heet het op de website van RAU dat er een "dialoog" wordt aangegaan.²⁵ De "beeldbepalende" silo's zijn intussen aan het zicht onttrokken. De silo's en het sportpark worden in het bestemmingsplan uit 2009 al de "troefkaarten" van het gebied genoemd, dus steekt het dat daar een vierkante wig tussen is gedreven.

Inderdaad, de silo's zijn nog altijd de meest opvallende uitzondering in het ritme van de buurt. De cilindervormige bouwwerken, die ooit in de running waren om een explosief vormgegeven Annie M.G. Schmidt-huis te huisvesten,²⁶ zullen volgens de huidige plannen worden bestemd tot kantoren, horeca en een bioscoop.²⁷ Dit zal zeker herstel van de beeldbepalendheid van de silo's betekenen – deze worden immers met drie gigantische houten toeters opgehoogd, die vanaf het sportveld te zien zullen zijn. Dat is een gedurfde ingreep die ineens alle aandacht naar dit nog veronachtzaamde gebied toe trekt. Het ontwerp voor deze 'Drie Koningen' wil duidelijk een nieuwe 'landmark' creëren.²⁸ Het is veelzeggend dat de herontwikkeling van de silo's op zo'n grote verticale expansie berust. Het toevoegen van exploiteerbaar 'programma' blijkt wederom een must voor de rentabiliteit overschaduwde de kwaliteit die de silo's op het omliggende maaiveld (kunnen) hebben. De gemeente, die eigenaar en opdrachtgever is, heeft hier financieel geen water bij de wijn willen doen. Anno oktober 2023 is er overigens nog geen schop de grond in gegaan.

Wel werd er een tijdelijke niet-commerciële invulling toegestaan, als deel van het Contemporary Commoning-project. De kunstinterventie van RAAAF, eind 2021 in de middelste silo gerealiseerd, benadrukte een diametraal andere kwaliteit van de silo's: duisternis, contemplatie en afzondering.²⁹ In tweetallen konden belangstellenden de silo bezoeken, die kruipend door een gat werd binnengetrepen. Daar wachtte ze een onderdompeling in een unieke en zorgvuldig geregisseerde donkerte. Deze interventie verwees ook naar de historie van het gebied, waar ooit alle rioolafval van Amsterdam geconcentreerd en verwerkt werd; ook een 'duistere kant' van het stadse leven dat we normaal zo ver mogelijk naar de randen verbannen. Rond, ongepolijst en ons herinnerend aan de zwarte kant van circulariteit vertellen de silo's een verhaal dat op alle fronten anders is dan de wijk die eromheen is opgetrokken. Het is te hopen dat die erfenis standhoudt.

Zo zijn we aan het einde gekomen van de rondwandeling door Zeeburgereiland. Er zijn nog tal van ontwikkelingen en toekomstplannen die het tij kunnen doen keren voor het eiland. In de marges van het gebied vind je nog wat snippers ongetemd groen – daar is de potentie om er qua ecologie nog wat van te maken dan ook het grootst. Sinds kort liggen er vijf kleine, drijvende eilandjes, als groene stapstenen voor planten en dieren (maar niet de mens) tussen Waterland en het Gooi. En voor de Sluisbuurt, waar juist bijzonder veel mensen zullen komen, gelden hoge ambities als het gaat om biodiversiteit en duurzaamheid. Deze ambities gaan echter dezelfde planningsmolen in die tot dusver teleurstellende resultaten oplevert. De ecologische stad heeft onverminderd een mentaliteitsverandering nodig. Als duurzaamheid – door urgentie – meer *gaat* leven, komt het dan ook meer *tot* leven als een ecologisch, cultureel, publiek fenomeen?

De silo's ten tijde van de installatie van RAAAF. Foto Maurice Spees

Hoofdstuk 3

Ecologie – en haar gebrek – in verschillende gedaanten

Wat is de plek en de manier waarop je je leefomgeving en de grotere wereld eigen kan maken? Deze vraag is eerder beantwoord met: de tuin.

Het is rond 1971 als kunstenaar Louis Le Roy doorbreekt met zijn verhaal over de wilde tuin. De tuin, zegt Le Roy, is de grootste kans voor Nederland om in aanraking te komen met de natuur. Niet alleen om 'groene vingers' te krijgen, maar om voeling te krijgen met een ander type economie dan die van het consumentisme, groei en milieubederf. Ineens is Le Roy op voorpagina's te vinden en ontstaan er Le Roy-tuinen dwars door Nederland. Maar dat was ook niet voor niets.

Verplaats je even in het denken over mens en milieu in de jaren '70, vijftig jaar geleden. Het woord duurzaamheid bestond nog niet. Maar de olie- en milieucrisis, dagelijks op het journaal, waren hard op weg de splijtzwan van de samenleving te worden. Er was een ongekend welvaartsniveau bereikt, maar toen klapte de olieproductie en gelijktijdig ontstond het vermoeden dat al die groei wel eens zijn eigen einde kon inluiden ('Grenzen aan de groei'). Om het systeem te redden kon alleen een grote ommezwaai worden bedacht, weg van fossiele brandstoffen en zware industrie, reduceren, minderen. Een synthese tussen groen en groei was nauwelijks denkbaar. Veel milieuorganisaties, die precies in de eerste helft van de zeventiger jaren hun ontstaan hadden, hadden dan ook consumptie- en zelfs bevolkingsbeperking als hoofdboodschap. Tegelijkertijd ontstonden meer wervende denkbeelden over hoe die reductie eruit kon zien: kleinschalig leven en leven met de natuur, repareren en doe-het-zelven. In die jaren werd ook de basis gelegd voor ecologische ontwerpfilosofieën en -praktijken. Zo ook die van Le Roy.

De wilde ideeën van Louis Le Roy

Le Roy (1924-2012) was beeldend kunstenaar, tekenleraar en schrijver en omschreef zichzelf als ‘ecotect’: een bouwer van het ecologische. Veel gebouwen leverde dat niet op. Rond 1969 droeg hij bij aan La Maison Médicale ofwel ‘La Mémé’ van de ‘antiautoritaire architect’ Lucien Kroll (1927-2022).³⁰ Dit is de medische campus van de Katholieke Universiteit van Leuven, waarbij Kroll ook de studenten die er zouden wonen liet meeontwerpen en -beslissen. Le Roy droeg bij aan het metrostation, dat, in een ode aan Gaudi, uit wel heel organische en onvierkante vormen en materialen werd opgetrokken. Het bekendste werk van Le Roy’s hand moet echter de Ekokathedraal zijn, waar hij van 1965 tot zijn laatste levensjaren aan werkte.

Het avontuur begon aan de Kennedylaan/Europalaan (elkaars verlengde) in Heerenveen Midden, een toenmalige nieuwbouwwijk. De gemeente wilde een “beeldhouwwerk, een plastiek of dergelijke” en benoemde een commissie waarin ook “een kunstzinnig aangelegd particulier”, te weten de tekenleraar Le Roy, zitting nam.³¹ Le Roy’s invloed deed zich meteen gelden. Eerst wist hij de commissie zo ver te krijgen enthousiast te worden voor een beeldengalerij – niet één kunstwerk maar een hele serie – en deze bovendien niet te kopen maar te huren en na een zekere periode te wisselen. Vervolgens protesteert Le Roy tegen het kale plantsoen dat de beelden zou moeten omgeven. Op onnavolgbare wijze speelt hij het klaar zijn ideeën grond te laten vinden. Voor hem is de tuin een cultureel project waar (echter) een bepalende rol zal zijn voor natuur en ecologie. De kern van zijn werkwijze vormt het aanbrengen van reliëf en structuur gebruik makend van afval – veelal oude bestrating (stoeptegels, klinkers, trottoirbanden), maar ook schijnen er oude beddenspiralen en bromfietsen in de kuilen en heuvels beland te zijn. Door aanplant van bomen maar vooral door het zadenbestand haar gang te laten gaan, kreeg de natuur snel vat op het terrein, om de “botanische plantenverzameling” te bereiken die hij op het oog had, “op esthetische wijze gevoegd en zo mogelijk op ecologische basis”.³²

Dit proces heeft Le Roy enkele kilometers verderop tot een levenswerk gemaakt: de Ekokathedraal te Mildam. Hier bevindt zich dit terrein van drie hectare waar Le Roy bomen plantte en stoeptegels, trottoirranden en andere bouwresten liet dumpen. Deze stapelde en arrangeerde hij, zonder gebruik van cement, tot veelsoortige sculpturen.

Het was hem erom te doen een interactie op gang te brengen tussen natuurlijke en culturele elementen, in een proces van vele eeuwen – net zoals de kathedralen in de Middeleeuwen een bouwproces van honderden jaren kenden. En waarschijnlijk ook net zoveel bouw materiaal als een doorsnee kathedraal vereist: anno 2008 waren er te Mildam meer dan 2.500 vrachtladingen afgeleverd.³³

Le Roy ontwierp de Ekokathedraal niet als een tekening maar als een proces, dat tot tenminste het jaar 3000 zou moeten duren. De praktijk is natuurlijk lastiger. De architect kreeg herhaaldelijk toezegging van de gemeente Heerenveen dat zijn werken gerespecteerd en gecontinueerd zouden worden, maar lange tijd lag de Kennedylaan er maar verwaarloosd bij. Pas vanaf 2001 komt er weer schot in de zaak met de oprichting van de Stichting TIJD, met als missie het denken en de werken van Le Roy te continueren. Dat resulteert in 2005 in een intentieverklaring tussen de kunstenaar en de burgemeester, om de tuin tenminste voor 100 jaar te laten voortbestaan. En in artikel 25 uit het Bestemmingsplan Buitengebied 2007 van de gemeente wordt het 'Ekokathedraal systeem' opgenomen als één van de typen gebiedsbestemming. Het is de moeite waard dit artikel in zijn geheel te citeren:

De ekokathedraal aan de Yntzelaan ten noorden van de Mildam is specifiek bestemd als 'Ekokathedraal systeem'. Een ekokathedraal systeem ontstaat zonder blauwdruk of bouwplan van een vooraf gedefinieerd eindresultaat. Het gaat om een proces dat zich eindeloos in de tijd voortzet; er zal nooit een eindsituatie ontstaan. Gelet hierop is het niet zinvol een specifiek bouwvlak aan te geven; het bouwvlak wordt begrensd door de kadastrale grenzen van het perceel. Ook is er geen hoogtebeperking aangebracht voor de bouwwerken, geen gebouwen zijnde. Het proces van ontwikkeling is zodanig traag, dat er binnen de planperiode maar een geringe verandering op zal treden..

Hier ligt dus een bestemmingsplan, een document dat gewoonlijk in planbare en afgebakende zaken voorziet, dat nadrukkelijk een bestemmingstype benoemt dat niet-planbaar en niet-afgebakend is. Het is alsof de keerzijden van de planningscultuur als zo bekend en evident gelden, dat er met weinig gemaar of uitleg een bestemmingstype bij kan dat in bijna alle opzichten het tegendeel van een bestemmingsplan is. Een klassiek geval, kun je zeggen, van de uitzondering die de regel bevestigt.³⁴ *(Lees verder op pagina 30)*

Le Roy aan het werk in de Eokathedraal in Mildam. Foto's Philippe Velez McIntyre (philippemcintyre.com) uit *Natuur Cultuur Fusie*, Esther Boukema (ontwerp) en McIntyre. Beschikbaar bij Boekie Woekie, Amsterdam.

Boven: Kennedylaan Heerenveen kort na aanleg. Foto Louis Le Roy
Onder: Nieuw stapelmateriaal wordt aangeleverd. Foto Peter Wouda

In 1973 laat Le Roy *Natuur uitschakelen, natuur inschakelen* verschijnen waarin hij zijn ideeën uitwerkt. Het voornaamste vertrekpunt is dat natuur en cultuur ver uit elkaar zijn gegroeid. Le Roy brengt natuurlijke metaforen en analogieën en lardeert de tekst met fotografie om tot een trendbreuk te inspireren. Schrijvend in een tijd van hevige industrialisering, grootschalige ingreep in de stad omwille van de auto en toenemend zichtbare milieuproblematiek, stelt hij:

Het gedeelte van het milieu, dat door de mens nog kan worden benaderd zonder dat er economische motieven aan ten grondslag liggen, is de tuin. De tuin, of in ruimer verband het stedelijk groen, is nog één van de gebieden, waar de mens als individu in contact kan komen met de natuurlijke elementen, die oorspronkelijk zijn gebondenheid aan de natuur hebben bepaald.³⁵

De natuur in de stad – zowel de particuliere tuin als het gemeenschappelijk groen – is voor Le Roy dus dé kans om een levenslijn te houden met onze oorspronkelijke ecologie, terwijl om ons heen asfalt, kale landbouwgrond en rijdende blikken domineren. In de kleine stukjes groene ruimte waar wij vertrouwd mee zijn, kunnen we de effecten van de seizoenen waarnemen en met speelse ingrepen de wandeling van de natuur beïnvloeden. Voor Le Roy is zelfs de kleinste voortuin significant:

Hoe klein of hoe groot dit gebied is, doet nauwelijks ter sprake. Steeds zullen er voldoende elementen ingebracht kunnen worden, waardoor een mens-natuurrelatie zich zal kunnen ontwikkelen. In de tuin (het stedelijk groen) is de mogelijkheid aanwezig, dit relatieherstel te verwezenlijken op basis van wat door Huizinga eens geformuleerd is als de idee van de ‘homo ludens’, de spelende mens.³⁶

Tuinen geven de mensen een mogelijkheid tot een directe, vormende ervaring met de natuur, een proces dat Le Roy in het groot wilde uitdrukken met de genoemde Ekokathedralen. Werken waarin buurtbewoners een grote rol hebben: de ekokathedraal in Mildam, overigens door *HP De Tijd* tot een van de zeven Nederlandse wereldwonderen benoemd, wordt nog altijd door de genoemde stichting en een schare vrijwilligers onderhouden. Ook de Le Roy-tuin in Heerenveen leeft door dankzij buurtbewoners die de tuin toegankelijk houden en doorontwikkelen.

Technocratische veldslagen

De jaren '70 zijn in milieuopzicht geen onschuldige tijd. De gevolgen van globalisering en verstedelijking zijn zichtbaar en voelbaar. Water en lucht zijn vervuild, een oliecrisis dient zich aan en dan nog een, de kaalslag van de natuur lijkt onomkeerbaar. Le Roy laat zijn betoog gepaard gaan met afbeeldingen van modernistische woonhuizen en steden en van rimpelloze, grootschalige akkers, waar niks anders leeft dan de plant die we willen verbouwen. Deze beelden zet hij af tegen verkwikkelijke, kleinschalige taferelen uit de natuur of uit oude dorpjes. Het ligt er dik bovenop dat hij partij kiest voor de organische orde van de natuur, die weerspiegeld ligt in gemengde bossen, kleinschalige voedsellandschappen en in de traditionele praktijken van mensen die nog weinig moderne middelen bezitten. De inmenging van de mens in de natuur moet volgens Le Roy zoveel mogelijk worden beperkt, omdat het uit evenwicht brengen van de natuur en het in stand houden van moderne orde met moderne middelen onevenredig meer energie kost dan het nuttige energie oplevert. Dat formuleert hij zo:

Beperking van de hoeveelheid arbeid tot een redelijk geacht minimum zal dán mogelijk zijn, als de opzet van de tuin zo dicht mogelijk nadert tot een vegetatiepatroon, dat voor dit stuk grond zou gelden indien de natuur haar gang zou mogen gaan.³⁷

En even verderop is te lezen:

Onze aarde is vermoeid. De technocratische veldslagen, die zich voortdurend, uit naam van de mensheid, op het aardoppervlak afspelen, hebben grote gebieden omgewerkt tot grimmige, troosteloze terreinen. Daar waar de mens tuiniert, is hij nog doende een zwakke echo te realiseren van ontwikkelingen, die vooral in de 19e eeuw een aanvang hebben genomen. In navolging van het rationeel gerichte denken, werden de tuinen toen in een strak rechtlijnig jasje gestoken. Deze zienswijze is de oorzaak van de wijze van stadsplanning zoals wij die heden ten dage hebben ontwikkeld.³⁸

Landschapspijn dus.³⁹ Le Roy verschaft ook duiding. De genoemde ingrepen in de natuur zijn problematisch om hun grootschaligheid en om de korte tijd waarin ze plaatsvinden. We ontnemen ons de tijd om de effecten van veranderingen te kunnen waarnemen en steeds weer bij te sturen, wat op het kleinste niveau moet gebeuren. Tijd en waarneming zijn de spil in het denken van Le Roy. Het landschap waarin wij leven,

geeft hij toe, is ‘cultuurlijk bepaald’; het woord ‘natuur’ is in Nederland nauwelijks van toepassing. Dat an sich is niet het probleem. Maar de ontwikkelingen zijn tegenwoordig simpelweg te straf, snel en roekeloos:

Mechanisatie heeft deze ontwikkeling in de tijd versneld. *Het is juist de factor tijd, die een belangrijke rol speelt. Aanpassing van levensvormen aan zich wijzigende omstandigheden is slechts mogelijk, indien voldoende tijd beschikbaar is om op een vernieuwde situatie te kunnen inspelen.*⁴⁰

Dat is ook het probleem met de moderne stad, waarin de ontwikkelingen te snel, en niet organisch, verlopen.

Onze woonomgeving ... zou op gelijke wijze gevormd moeten worden; (het tegendeel gebeurt echter: stadswijken groeien niet, maar worden *volledig* gemaakt in zeer korte tijd).⁴¹

Zie daar Zeeburgereiland, en al die andere nieuwe ontwikkelgebieden in Nederland.

Duidelijk is dat vooral de processen uit de ecologie Le Roy's waardering kunnen wegdragen, want in zijn Ekokathedraal is de cultuur slechts aanwezig als sculptuur van beton, baksteen en tegels: een sterke, materiële versimpeling van de cultuur. In *Natuur uitschakelen* draagt hij, tegenover een treffende beschouwing van de industriële mens, voorbeelden aan van algemene soorten zoals de huisjesslak, brandnetel en gaai en bespreekt de ecologische rol die zij vervullen. Ook bespreekt hij enkele inheemse culturen zoals de Nieuw-Guinese Tsembaga, die duidelijk premodern zijn. Maar zijn positie is goed te begrijpen in de context van de jaren '70, waarin de milieucrisis escaleert en als lijnrechte confrontatie tussen natuur en cultuur wordt gezien. Veel (klassiek geworden) geschriften uit het tijdvak 1968-1975 maken zich bezorgd over de mondiale bevolkingsgroei en de exponentiële toename van consumptie en milieubederf; zo ook Le Roy. De ecologie als vakgebied heeft zich dan al ontwikkeld van een specialisatie van de plantkunde tot een complete, systemische beschouwing van habitats, met uiteraard bijzondere aandacht voor de menselijke habitat, de 'human ecology'.

Energiebehoud als leidmotief

Le Roy keek met de bril van een ecooloog – én van een beeldend kunstenaar – naar de ontwikkeling van de menselijke leefomgeving. Wat hij aantrof was exponentiële groei en kaalslag van de natuur, maar ook een zeer homogene benadering van het woonmilieu. Hij kon niet anders dan een diametraal tegengesteld gezichtspunt ontwikkelen. Dit komt onder andere tot uiting op de manier waarop hij de energiehuishouding bespreekt:

Energieverlies kan worden gezien als het nadelige gevolg van een statische benadering van het natuurlijke gegeven. Omdat behoud van energie één van onze voornaamste taken van de toekomst zal zijn, is het van groot belang om voor- en nadelen van onze benaderingswijze van het natuurlijke milieu tegen elkaar af te wegen.⁴²

Dit fragment moet nader worden bekeken. In de eerste zin heeft Le Roy het over 'energieverlies', waarbij hij verwijst naar ecosystemen groot en klein, die door menselijk ingrijpen geen complexe verbindingen in stand kunnen houden. Complexe verbindingen zijn te begrijpen als structuren die energie hebben gekost om tot stand te komen, en bij hun voortbestaan houden ze deze energie-investering dus vast. Vergeleken met een natuurlijk ecosysteem is een landbouwperceel zeer on-divers en arm aan complexe verbindingen en structuren. Dat heeft implicaties voor de energiehuishouding in brede zin. Water, voedingsstoffen en organische stoffen worden niet goed vastgehouden. Er kan zich geen complex geheel vormen met een rijk pakket energetisch actieve, levende materie. Aan een monocultuur moet dan ook keer op keer energie (in de vorm van bemesting, bewatering, en bestrijding van 'onkruiden' en 'plagen') worden toegevoegd, waarvan maar een klein deel in het product gaat zitten en de rest wegspoelt of weglekt. Er wordt terecht over 'intensieve landbouw' gesproken: er moet veel energie in het systeem worden gepompt om de productiviteit gaande te houden.

Zo'n energiehuishouding heeft de mens in de vorige eeuw ook voor zijn woonomgeving ontwikkeld. Er wordt kwistig gebruik gemaakt van (vervuilende) energie waarvan maar een klein deel consumptief, laat staan productief, wordt gebruikt. Woonmilieus zijn monoculturen geworden, in de ogen van Le Roy doods en afschrikwekkend. Behoud van energie is ver te zoeken. Daarmee bedoelt Le Roy dus niet zoiets als het bewaren van energie in een batterij of het behoud van een zeker niveau van

energieconsumptie. Energie wordt hier begrepen in de ecologische zin van hoogwaardige kwaliteit, complexiteit en gewortelde (maar veerkrachtige en dynamische) structuren. Het kan in menselijke betekenis dus ook gaan over sociale verbanden, over kennis van het leef- en woonmilieu, over het opbouwen van een stedelijke humuslaag of een dik sociaal veenpakket.

Een ommekeer is vereist. Disbalans en rechtlijnigheid zijn voor Le Roy de pathologie van de moderne tijd. Niettemin biedt juist de directe woonomgeving – de tuin, de straat – van de mens een mogelijkheid om een ander ritme te creëren. In volwassen buurten heeft de factor tijd zijn werk kunnen doen, in nieuwe buurten nog maar weinig. In beide gevallen is er echter een belangrijke rol weggelegd voor de speelse mens, de ‘homo ludens’, en het werken met materialen en vormen van energie die (gegeven een zekere hoeveelheid tijd en aandacht) voor het oprapen liggen. Speelsheid, verrassing en het gunnen van ‘tijd’ staan als waarden centraal in Le Roys benadering.

Deze waarden en proposities acht ik van onverminderde toepassing op de huidige stedelijke samenleving. Toch heeft zich ook een wezenlijke verandering voltrokken. Dan heb ik het over de (technocratische) omarming van duurzaamheid, die in hoofdstuk I is aangekaart. Het grote probleem waar steden zich nu voor gesteld zien is niet langer de ontkenning van het belang van groen en afwisseling, zoals in Le Roy’s tijd. Ecologie is als principe aanvaard, maar – daardoor – in de uitdijende maar onverminderd stramme plancultuur verzeild geraakt. De technocratie van nu wordt niet meer gekenmerkt door de grootschalige en nietsontziende ingreep, maar door een overmaat aan detail en planning (zie ook de appendix). Niet voor niets stelt Paul Scheffer dat het maakbaarheidsideaal van het 20^e eeuwse modernisme heeft plaatsgemaakt voor een complexiteitsideaal, wat met nieuwe problemen komt.⁴³

Het planbare, het persoonlijke, het politieke

Wat is de nieuwe technocratische veldslag, om met Le Roy te spreken? Het is een teken van de moderne tijd, dat de erkenning en aanvaarding van een waarde of principe blijkt uit de rationalisering en planning daarvan. De maatschappelijke acceptatie is er gekomen, en veel milieubeleid is op dossierniveau succesvol geweest (zoals de kwaliteit van oppervlaktewater of het terugdringen van cfk’s). Ook in het ruimtelijke

ontwerp komt dat terug: groen is hot. De Bosco Verticale, de iconische torenflat in Milan met uitbundig gevelgroen en bomen op elk balkon, wordt gretig gekopieerd. De groene make-over stemt velen tot blijdschap. 'Als ik in de tram door Amsterdam rijd en ik zie de zorg voor het groen, mensen die in de gracht zwemmen, aandacht voor duurzame energie en het terugdringen van autoverkeer, dan heb ik het idee dat het prikkelende gedachtengoed van destijds veel heeft betekend voor de stad,' zegt bijvoorbeeld Roel van Duijn, oud-Kabouter en oud-Provo.⁴⁴

Maar deze maatschappelijke acceptatie reduceert het ecologische vraagstuk ook tot managementissue. Ecologie is weliswaar opgenomen in het moderne beleidsmatige discours en in het maatschappelijke repertoire waar de burger op mag worden aangesproken, maar zij heeft daar geen noemenswaardige plichten tegenover. Denkers en ideologen die een dieper ecologisch bewustzijn nastreven (waar Van Duijn toch ook toe zou moeten behoren), zullen eerder aanleiding tot teleurstelling dan tot blijdschap hebben. De 20e-eeuwse milieufilosofie gokte over een brede linie op een geestelijke of intellectuele groei, vooral op persoonlijk vlak, die mogelijk zou worden gemaakt door steeds hogere culturele en educatieve ontwikkeling. Milieu en ecologie worden echter niet diepgaand beleefd door de gemiddelde persoon. Ecologie is planbaar geworden, veel meer een vraagstuk voor ingenieurs en economen dan een persoonlijke opgave.

Niet iedereen ervaart dit gebrek aan persoonlijke beleving als een probleem. Naast het planbare en het persoonlijke is er namelijk nog een derde verschijningsvorm van ecologie in opkomst: *politieke ecologie*. Denkers zoals Donna Haraway, Anna L. Tsing en Bruno Latour zien milieu en ecologie als steeds manifester *politiek* issue, in de zin van 'la politique': gaande over issues die qua kennis (wetenschap) en waarden fundamenteel omstreden zijn.

Omstreden, en dus tastbaarder. Ecologie, klimaat en energie worden daarmee ook manifester – als actoren, zou Latour zeggen – in de sociale en politieke omgeving. Energieopwekking eist ruimte op en leidt tot conflict, zoals te zien bij de plaatsing van windmolens en zonneparken op land en op zee. Ook knulliger ontspruitingen van het uitdijende energiesysteem wekken conflict op, zoals de transformatorhuisjes die het onderwerp worden van politiek activisme en bewonersprotest.⁴⁵ We zien meer in het algemeen effecten van klimaatverandering optreden die

ecologie tot een centraal politiek probleem maken. We zijn aanbeland in het antropoceen, het tijdperk waarin de mens een dominante invloed heeft op de mondiale natuur of op 'de ecologie', maar waarin ook het omgekeerde geldt: de (verstoorde) ecologie is een centraal thema geworden in de menselijke samenleving.⁴⁶ Waar de natuur tijdens de moderniteit afgebakend werd en in rol werd gereduceerd tot decor en hulpbron, is de natuur volgens Latour nu ineens als actor op het toneel verschenen, in volle dramatische hevigheid.

Hoe moeten we werken met deze veronderstelde nieuwe realiteit? Wat betekent dit denken voor de spanning tussen ecologie en technocratie, die lange tijd weg hebben gedacht? Bruno Latour tast naar een weg vooruit – hij vindt zowel het modernistische voorwendsel van maak- en planbaarheid, als de kritische afwijzing ervan in het ideaal van de 'Kleine Aarde', onheus en onproductief. Het probleem bestaat er niet uit dat de cultuur op de natuur botst, of dat beide met elkaar verzoend moeten worden, maar dat het (menselijk) bestaan altijd al uit kleine en grote confrontaties bestond waarin andere levensvormen en ecologische processen actor zijn. En dat die situatie nu is geëscaleerd tot een niveau waarin die processen en actoren ons in het bestaan bedreigen – niet als een aanval van de natuur op de mensheid, maar als een crisis waarin alles betrokken is en distincties zoals dader/slachtoffer, deel/geheel en probleem/oplossing achterhaald zijn. Die constatering heeft gevolgen voor het denken over de hedendaagse stad, met haar verdrongen ecologie en al haar 'opgaven'. Het gaat erom hoe we de botsingen productief kunnen maken en voorbodes kunnen laten zijn van nieuwe configuraties die de oude tegenstellingen voorbijstreven.

Experimenteel denken en ontwerpen

Kun je beschrijven wat de energie is waarvan je afhankelijk bent? Ik stel hier een Latouriaanse vraag.

Gedurende zijn academisch leven heeft Latour zich ontpopt als een buitenissig pleitbezorger en innovator van ecologisch denken. Zijn vroege inzichten over hoe 'feiten' (zoals die door wetenschappers worden geproduceerd) nooit neutraal en onafhankelijk zijn, zijn uitgegroeid tot een gerespecteerde filosofie over dingen en hun 'politieke' manieren van zijn. Zowel in zijn ecologische geschriften als in zijn andere, opereert Latour altijd op een wat tegendraadse en ontregelende manier, waarbij

hij zijn lezer in het ongewisse laat of hij slechts op onderzoek uitgaat, ten diepste bezorgd is, of zich amuseert. Wat te denken van zijn experimentele ‘parlement der dingen’ of zijn pleidooi voor nieuwe ‘cahiers de doléances’, de getuigschriften uit de tijd van Louis XVI?⁴⁷ Maar belangrijker dan het middel is de gedachte. Hij ziet en beschrijft de wereld in termen van ‘collectieven’ of assemblages van dingen en wezens waarin deze elkaar doorlopend beïnvloeden en van elkaar afhankelijk zijn. Voeg daarbij een kritiek op de moderniteit, of liever gezegd op het *begrip* moderniteit, een keizer waarvan hij maar wil zeggen dat-ie geen kleren draagt. Latour stelt dat de ‘moderne’ menselijke gemeenschap in verwarring verkeert, geen ankers meer kent terwijl ze aan vanalles en nog wat verknoopt is, of zich juist vastklampt aan precies de verkeerde ‘grond’. Dat houdt een herziening van de band met het ecosysteem tegen. Volgens Latour moeten we ons ontdoen van de dichotomie natuur/cultuur, erkennen dat alle wezens en dingen in een fantastische maar steeds zorgwekkender samenzijn verkeren, en opnieuw leren om daarover – over onszelf – te praten.

Hoe? In zijn recente werken stelt Latour elementaire vragen namens zijn medemensen en -actoren. Zijn essay uit 2018 vertaalt zich als “Waar kunnen we landen” en zijn essay uit 2021 luidt “Waar ben ik?” Zijn vragen gaan over wat de grond is waar we van afhankelijk zijn en wat voor zelfbeeld we moeten hebben als bewoners van een verstoorde planeet. Verstrikt raken in het web van existentiële onzekerheid kan productiever zijn en vreemd genoeg meer troost bieden dan het idee van ons comfortabele moderne leven tegen heug en meug in stand te houden, zegt hij. Het blijft vaak mysterieus wat hij daarmee praktisch bedoelt, maar zijn denken is opzettelijk experimenteel. Iets wat we hier graag zullen nabootsen. Latour, bijvoorbeeld, helpt ons wel om eenvoudige, persoonlijke vragen op een nieuwe manier te beantwoorden, waarbij we ons ontdoen van wat we gewend waren te denken achter vragen als “wie ben ik” en “waar zijn we”.

Laten we die ideeën eens nader toepassen op ecologie en energie in de stad. Het probleem dat we hier willen aanpakken is dat ‘verduurzaming’ of ‘de energietransitie’ geen duidelijk ‘ding’ is met steeds dezelfde gedaante, waar en wie je ook bent. Integendeel, hoe meer we ons erin verdiepen, hoe minder zeker we zijn wat het is.

Onze oude energiebronnen raken uitgeput, veroorzaken conflicten en klimaatverslechtering. *Onze energie is een probleem, mijn energie is een probleem.* Overal om me heen verschuiven dingen of moeten ze verschuiven. Maar wat mijn versie daarvan is – wat er moet gebeuren in mijn energielandschap – is onzeker. Ik heb andere energiebronnen nodig, andere planten in de tuin, ik moet me anders gedragen. Maar ik weet niet wanneer en hoeveel en met welke middelen. Ik heb geen duidelijk beeld van de vorm die dit zal aannemen en hoe ik ermee zal samenleven. Ik heb wel al begrepen dat het *hier* is: als er overal verandering is, zal het zeker ook rond mij zijn. Hoewel ik misschien zou willen dat het verder weg of gemakkelijker was, moet ik verwachten dat het lokaal en ingewikkeld is, en vol onbekende onbekenden.

Misschien levert verduurzaming wel veel frictie op. De overburen zijn flink aan het klussen: hun woning wordt duurzamer, maar het gaat wel met veel herrie gepaard. Mijn fietsroute naar werk is ook steeds onderbroken door werkzaamheden. Er is laatst weer een transformatorhuisje geplaatst in het groene perkje om de hoek. Die saaie vierkante dingen lijken als paddenstoelen uit de grond te schieten... Steeds meer nieuwe objecten doen hun intrede – deelscooters, zonnepanelen en windmolens, wormenhotels, broodbakken, slimme reclamezuilen, dixi's... ik weet niet eens meer wat mooi en lelijk is, legitiem of misplaatst. Mag die milieudelictcamera daar staan? Voldoet die zonne-installatie op dat dak aan de welstandseisen? Van wie is dat bankje, dat wel een verfbeurt mag gebruiken? Aan de andere kant vind ik het heerlijk om tussen het afval te snuffelen wat mensen aan straat zetten; ik heb er al menig meubel vandaan of goede stukken hout om zelf wat mee te maken.

Op een sombere dag lijkt er steeds minder 'common ground' te zijn: de gedeelde, gezamenlijk verbeelde stad staat onder druk van een groeiend aantal deelbelangen met daarmee gemoeide 'dingen' en levensstijlen.⁴⁸ Het terugvallen op een gedeeld beeld van wat schoon is, het forceren van een *smooth city*⁴⁹ zonder 'broken windows' werkt niet langer. Onderhandelingen over de gedeelde ruimte zijn complexer geworden en lopen vaker vast. Het is een thema dat in het groot speelt in het 'antropoceen', het huidige tijdperk waarin de bestaanscondities gecompliceerd zijn geworden, zich op de voorgrond dringen en onderling en collectief tot vervreemding leiden.⁵⁰ Hoe zorg je voor een 'schoon en veilig' antropoceen, is dat nog wel denkbaar?

Ik zie ook positieve mogelijkheden. Vormen van frictie, verbazing en onafheid kun je ook juist gebruiken om mensen in een actievere en minder automatische stand te krijgen (zowel bewoners als experts, trouwens). Sterker nog, ik zie aanleiding om het politieke, schurende denken van Latour (en zie ook Chantal Mouffe) dichter bij de 'idealistische' denk- en ontwerppraktijken te brengen die hun oorsprong vonden in de jaren zeventig van de vorige eeuw, om die ook weer een impuls te geven en geschikter te maken voor de onvaste context van het antropoceen.

Ontwerp voor energiebehoud

De Australiërs Bill Mollison en David Holmgren, beiden zeer bevangen door de milieucrisis, ontmoetten elkaar in de jaren '70 op de Universiteit van Tasmanië waar de eerste de groep milieupsychologie oprichtte en de tweede zich in ecologisch ontwerp (een combinatie van landschapsarchitectuur en biologie) bekwaamde. Uit hun samenwerking ontstond permacultuur, 'een ontwerpsysteem voor het creëren van duurzame menselijke omgevingen' dat zich baseerde op 'observatie van natuurlijke systemen, de wijsheid van traditionele landbouwsystemen en moderne wetenschappelijke en technologische kennis'.⁵¹ De naam permacultuur verwijst naar 'een visie op een permanente (duurzame) menselijke cultuur gebaseerd op permanente (duurzame) landbouw'.⁵² Holmgren omschrijft het als het creëren van 'bewust ontworpen landschappen die de patronen en relaties in de natuur nabootsen en tegelijkertijd een overvloed aan voedsel, vezels en energie opleveren voor het voorzien in de lokale behoeften' (ibid.).

Permacultuur is als gedachtegoed steeds verder uitgewerkt; inmiddels zijn de drie ethische en twaalf ontwerpprincipes zoals herzien in Holmgren (2002) geaccepteerd als de kern van de filosofie. Hij stelt dat permacultuur de beste hoop biedt op een succesvolle aanpassing aan de energiezuinige toekomst die zal volgen op de dreigende piek van de wereldwijde olievoorraden, en dat permacultuurprincipes ons kunnen leiden bij de onderhandelingen over de 'cultuur van energiereductie' die de komende eeuw de belangrijkste zorg van de mensheid zal zijn (ibid: 47-8). Ik benoem dat met opzet, want het vraagstuk energiereductie kan opnieuw actueel worden genoemd, terwijl het ook precies een onderwerp is dat te lijden heeft onder een te weinig ecologische en

cultureel duiding. Het gaat dan slechts over elektrische energie of brandstoffen, en het doet slechts pijn zo lang de prijzen daarvan hoog zijn. Maar dat is misschien wel de minst interessante energiekwestie. Voor Le Roy en de permacultuuristen is energiereductie een fundamentele zaak, die vanuit het ontwerp moet ontstaan en waaromheen vrijwel alle andere 'opgaven' zich kunnen organiseren.

Nota bene: ecologie en permacultuur zijn niet iets om louter in het 'groene' hoekje te worden geduwd. Het gedachtegoed van permacultuur is weliswaar ontstaan en wordt nog altijd geassocieerd met een bepaalde vorm van lokale voedselproductie: met het ontwerp van productieve, ecologische tuinen, waarbij de woonomgeving en de tuin sterk geïntegreerd zijn. De twaalf principes van permacultuur vinden echter hun toepassing in de volle breedte van het menselijk woonmilieu. Ze gaan over de manier van kijken naar en handelen in de sociaal-ecologische leefomgeving. Er gaat dan ook steeds meer aandacht uit naar de organische stad als energetisch samenspel van natuur, infrastructuur en creativiteit, en de plaats van permacultuurachtige ontwerpprincipes daarbinnen.

Het begrijpen van de stad als organische entiteit is ten minste terug te voeren op de denkers Lewis Mumford en Jane Jacobs;⁵³ zeker Jacobs' inzichten over wat een stad menselijk maakt vertonen opvallende gelijkenis met de ontwerpprincipes van permacultuur. Deze gaan radicaal uit van de bestaande kwaliteiten van een locatie en haar gemeenschap van bewoners en ingezetenen. Het gaat daarbij om mensen, planten, dieren en andere organismen, tot de bodem aan toe. Het observeren en constructief gebruik maken van bestaande kwaliteit, zoals aanwezige gebouwde structuren, bomen en sociale voorzieningen is cruciaal. Permacultuur gaat uit van een lange-termijnperspectief, van de kleine, incrementele veranderingen die we ook bij Le Roy herkennen en waar Jacobs minstens net zoveel sympathie voor heeft. Daarmee wordt gebouwd aan een stabiele, duurzame, productieve omgeving. Dat geldt zowel voor grondstoffen en materialen (hergebruik, biologische productie) als voor mensen (een nadruk op leren, lokale economie, kunnen 'wortelen'). In de stad kan de lens van permacultuur dan ook worden gebruikt op het niveau van de woning, de (binnen)tuin, het woonblok, de wijk en, uiteindelijk, de stad met haar ommeland en met haar bredere economische en ecologische relaties.

Zes verrijdbare stalen objecten verschenen in de zomer van 2022 op het Zeeburgereiland. Het Wielemaatje is vernoemd naar het Geertje Wielema-plein, het plein waar ons onderzoek begon en waar we aanvankelijk onze ideeën hebben willen concentreren. Nu is er een idee uitgekomen dat niet gebonden is aan een locatie, maar wel bijdraagt aan de buurt.

Eigenlijk moest het een vast bouwwerk worden, de installatie op het Geertje Wielema-plein. Jeffrey Bolhuis en ik hadden een aantal houten objecten in gedachten die zouden fungeren als beschutte zitplaatsen. Door ze naar elkaar toe te richten zou in het midden een soort podium of speelterrein ontstaan. De ruimtes ertussen konden bewoners zelf invullen. Bijvoorbeeld door koorden te spannen, er dingen aan op te hangen, beplanting aan te brengen. Het ontwerp, als een combinatie van 'lichte' architectuur en participatieve kunst, nodigde uit tot eigen inbreng.

Langs deze lijnen hadden we de 'locatiespecifieke interventie' op dit plein op Zeeburgereiland voor ogen. Maar intussen bleek er een heel ander plan te liggen voor het plein: een fontein, ingericht als verblijfplek voor de schoolgaande jeugd. Met de start van de werkzaamheden kwam ons project letterlijk en figuurlijk op losse schroeven te staan. Deze kleine crisis dwong ons echter tot creativiteit. We maakten onze interventie nog meer 'bare bones', uitgekleet tot de essentie en niet meer gebonden aan de plaats. Zo zag het Wielemaatje het licht, een object opgetrokken uit vierkante stalen buizen en geperforeerd staal en uitgerust met twee witte wielen.

Het Wielemaatje is een makkelijk verplaatsbaar object dat kan dienen als bankje, speelobject, stellage voor je planten – of alles wat je maar bedenkt. Met dit ontwerp willen we zoveel mogelijk aan de verbeelding van de bewoner overlaten. Wat is het precies? Van wie is het? Dat is onduidelijk. En dat is juist de bedoeling: kwaliteit en levendigheid in de stad ontstaan als er plekjes en dingen zijn die half 'publiek' zijn en half 'van iemand'. Daarmee maken we overgangsgebieden tussen privé en gezamenlijkheid. En daarmee willen we vragen oproepen over wat mooi en lelijk is, wat 'mijn en dijn' is.

Een van de Wielemaatjes in de Sportheldenbuurt. Foto Jeffrey Bolhuis

Door de bril van kunst en ontwerp

Het is kwetsbaar om een essay dat wijst op de tekortkomingen van hedendaags planmatig denken af te sluiten met een denkrichting als permacultuur, die wellicht meer drijft op de intrinsieke motivatie van de vormgevers dan op de kracht van de ontwerpprincipes. Een valkuil voor permacultuur is dat het vaak toch vooral op moestuinniveau wordt toegepast en instrumenteel wordt gemaakt. Werken aan een Kleine Aarde met liefst veel kool en weinig slakken. Met het behalen van certificaten (de Permaculture Design Course) als proeve van bekwaamheid. Daarom haal ik in dit essay met instemming Louis Le Roy aan, die instrumentaliteit ver achter zich laat. En Bruno Latour, die conflicten en spanningen omarmt. En Jane Jacobs, die de organische stad over mensen en menselijkheid laat gaan. Alle drie zijn het niet toevallig kunstzinnige denkers, die open denkrichtingen naar voren brengen.

Is commoning dan meer een kwestie van kunst dan van ontwerp?

Bij wijze van nabeschouwing sluit ik af met enkele reflecties over het centrale onderzoeksthema van het project Contemporary Commoning, dat de aanleiding vormt tot dit essay. Het project probeert zicht “te krijgen op the vele manieren waarop ‘commoning’ kan bijdragen aan nieuwe vormen van publieke ruimte, in de fysieke en digitale zin, en nieuwe ruimte voor publieke actie”.⁵⁴ In Contemporary Commoning spelen kunst en ontwerp een essentiële rol in het ontdekken, vormen en bevragen van commoning. Het zou gemakkelijk zijn om te zeggen dat kunst en design in het project ‘centraal’ staan, maar dat doet geen recht aan de veelzijdige en genuanceerde manier waarop kunst in het project benaderd en op commoning betrokken wordt.

Commoning en kunstpraktijken zijn te zien als goede vrienden, van karakter verschillend, maar die elkaar scherp houden, voeden en aanvullen. In zijn introducerende reflectie tot het project stelt Jeroen Boomgaard dat de onderlinge relatie tussen commoning en kunst gevonden kan worden in ‘discoursen’.⁵⁵ Hij ziet van commoning een stollende werking uitgaan, die een gemeenschap op een voor hen belangrijke zaak betreft, maar daarbij ook (teveel) in zichzelf gekeerd kan raken: commons als zelfreferentiële en misschien wel zelfgenoegzame systemen, vaker homogeen van samenstelling dan divers. Boomgaard gebruikt hier terecht het woord *discours*, omdat commons niet hoeven te

bestaan uit puur materiële praktijken maar ook gevonden kunnen worden in woorden – in discursieve ‘stolsels’ (mijn term). Kunst, daarentegen, opent nieuwe wegen en bevraagt discoursen door ze bijvoorbeeld speculatief te interpreteren of muteren. Maar wat dat oplevert en voor wie ligt geheel open. Een mogelijke keerzijde van kunst is dat het kan vervallen in ontoegankelijke ‘art speak’ en dus helemaal niet zo open is. Daar kan commoning dan weer een tegenwicht voor bieden. De wisselwerking tussen beide lijkt dus in het algemeen gunstig – je kan eerder een symbiose tussen kunst en commoning verwachten dan oppositie en frictie.

In het projectplan werden zes hypothesen geformuleerd met betrekking tot de potentie van kunst en design om commoning te bezien en beïnvloeden. Ook deze hypothesen suggereren een hoofdzakelijk positieve relatie tussen commons en kunst:

Design and art can make existing processes of commoning visible, readable and, hence, accessible. They can stimulate the discovery of existing forms of communality, not identified as a possible resource for the commons so far. Thirdly, they can possibly shape the process of designing commoning and create the right conditions for this process. They can also contribute to pointing out, create and imagine new infrastructures that could work as a form of commons. Design and art can also instigate friction and disruption, which can possibly enforce new relations or productive tensions. Finally, they can play a role in imagining, and possibly realizing, building a position of power, whether politically or financially, which could be used to influence the construction of the commons.⁵⁶

De relatie is grosso modo positief maar ook onafhankelijk. Commoning veronderstelt geen kunst en kunst veronderstelt geen commoning. Beide kunnen wel op elkaar betrokken worden en dit geeft onderlinge meerwaarde. Welke rol kunst speelt ligt geheel open; pacificatie of positivisme zijn zeker geen kernwaarden. Kunst kan verzoenen, maar ook vervreemden, ontregelen, verontwaardiging oproepen. Als we design in de vergelijking opnemen, komen verdere overwegingen in beeld. Zowel voor kunst als voor design geldt dat ze verschillende perspectieven naar elkaar toe kunnen openen en bij elkaar brengen, maar ook dat ze een egoïstisch of particulier perspectief kunnen vertolken en versterken. Een klassiek geworden voorbeeld van autoritair design is het ‘racistische’ viaduct in Chicago van de hand van Robert Moses. Aangezien design in de regel bestaat ten behoeve van een nut of functie, waar kunst juist

functionaliteit schuwt, overkomt het design vaker dat het een bepaald belang aan gebruikers opdringt, soms in gewelddadige mate. (Kunst heeft zelden dat effect, maar kunst kan wel degelijk op het randje zijn, en er ook net wat overheen gaan.)

De vormers en hoeders van de integrale-opgavenagenda – die hedendaagse praktijk van gebiedsontwikkeling met het discours dat zwaar leunt op complexiteit en innovatie – reiken ook uit naar kunst en ontwerp. Van ontwerpende beroepen wordt gevraagd om zich tot stedelijke opgaven te verhouden en hierin een nieuwe, unieke positie te bekleden, die als het ware de middelpuntzoekende krachten organiseert dwars door disciplines en gemeenschapsgrenzen heen en door middel van verbeelding nieuwe (beleids)routes opent. Het is echter zorgelijk dat het politieke engagement soms kind van de rekening is. Politiek geëngageerde kunst en ontwerp stelt maatschappelijke issues aan de kaak en politiseert in plaats van verzoent, maar is er wel op gericht interactief, participatief, publiek, community-based te zijn.

Permacultuur, commons, antropoceen en Latour zijn geen onbekende referenties in de wereld van geëngageerde kunst en ontwerp. Voorkomen dient te worden dat de termen slechts raken, zoals bij de term duurzaamheid al gebeurd is. Wat op het spel staat is niet de kunst als kunst, noch de legitimatie van de ‘creatieve industrie’.⁵⁷ Het is de houdbaarheid van de stad als organische, conflict-transformerende en levensvatbare biotoop.

Willen wij een stad die ook over vijftig of honderd jaar een vorm van (voort)bestaan heeft, haar ecologische tentakels weet te manoeuvreren en slim is op de tast, dan is het de kunstvorm *commoning* waar we onze blik op moeten richten.

Appendix

Het reboundeffect van slimme technologie

Digitale en ‘slimme’ technologie staat inmiddels centraal in de toolbox waarmee de meervoudige opgaven van de stad en ons leefmilieu worden benaderd. Digitalisering is onvervreemdbaar onderdeel van de moderne synthese, die ook het stedelijk ontwerp en beheer bepaalt. Het maakt deel uit van de moderne ‘technocratie’ waarmee planners denken complexiteit te lijf te kunnen gaan. Alleen al om die reden kan het in dit essay niet onbesproken blijven.

De volharding in het uitrollen van slimme technologie zit vol goede intenties, die echter regelmatig niet worden waargemaakt en die gepaard gaan met investeringen die maatschappelijk beter hadden kunnen uitpakken. Sommige oplossingen gaan ook in hun tegendeel verkeren. Zij ‘organiseren hun eigen weerstand’ of creëren simpelweg meer problemen of complexiteit dan ze oplossen.

Reboundeffect

Het rebound-effect: voor sommigen is dat de situatie waarin het uit is met je vriend of vriendin en je gelijk met een nieuwe m/v staat te flirten, geschraagd door een gevoelige mix van vergelding en projectie. Maar in de milieukunde staat het reboundeffect voor een ander patroon, dat hardnekkiger en permanenter is: gewonnen efficiency die teniet wordt gedaan door hogere consumptie van een goed – zoals het langer aan laten staan van je zuinige verwarming.

Het reboundeffect werd eerst bekend als de ‘Jevons Paradox’. De econoom William Jevons merkte in zijn boek *The Coal Question* uit 1865 op dat de uitvinding van een efficiëntere stoommachine betekende dat er niet minder, maar méér kolen zouden worden verstoekt. Het gebruik van kolen en stoomkracht werd immers economisch aantrek-

kelijk voor vele nieuwe toepassingen naast het leegpompen van kolenmijnen. Dit leidde uiteindelijk tot een grotere vraag naar kolen en een veel groter kolenverbruik. Volgens Jevons was het denkfout 'om te veronderstellen dat het zuinige gebruik van brandstof gelijk staat aan een verminderd verbruik: het tegendeel is waar.'

Sindsdien is het reboundeffect op tal van plekken in de economie teruggevonden. Mensen met een ledlamp of waterbesparende douchekop zetten de lamp en de douche langer aan – ze zijn toch zuinig? En zoals Jevons omschreef gaat deze vlieger ook op groepsniveau op: als iedereen hybride of elektrisch gaat rijden, wordt benzine goedkoper en kan de vraag naar benzine oplopen – in andere sectoren van de economie, maar ook door meer te gaan rijden, omdat het minder kost dan eerst. En de beschikbaarheid van deelauto's en uitstootvrije auto's lijkt eerder tot meer autokilometers en congestie te leiden, dan tot minder.

Niet alleen het milieu heeft last van het mechanisme van de rebound bij consumenten en in industrieën. Het effect dat een hoegenaamd efficiënte technologie een sterk toegenomen gebruik van die technologie in de hand werkt, speelt vrijwel overal. Zeker de huidige generatie 'slimme' technologie, die gokt op de overvloedige beschikbaarheid van data en rekenkracht, heeft hiermee te kampen.

De verwachtingen rondom de prestaties van slimme systemen worden nog altijd hoog ingeschat. Niet zelden wordt een ambtenaar verleid te denken dat een technische, geautomatiseerde ingreep tot efficiëntie en dus minder werk leidt. Misschien hebben we het over een belastingambtenaar die de rechtmatigheid van uitkeringen moet controleren en daarbij zijn toevlucht neemt tot een zelflerend algoritme. Ineens opent zich een heel veld aan nieuwe mogelijkheden. Wie een hamer heeft, ziet immers overal spijkers. Maar efficiëntiewinsten die worden geboekt door slimmer besturen worden vaak teniet gedaan door de controles die moeten plaatsvinden op die systemen. Er worden namelijk zat fouten gemaakt, omdat systemen worden gevoed door incomplete en/of gekleurde informatie. Het wordt er voor de meeste deelnemers ook vaak niet overzichtelijker op: hoe is deze beslissing van het zelflerend algoritme tot stand gekomen? Zoals schone technologie per saldo tot meer vervuiling kan leiden, kan slimme technologie per saldo tot meer complexiteit en meer 'gedoe' leiden. Wat efficiënt lijkt, blijkt (vooral elders) tot hoge kosten en oncontroleerbare uitkomsten te leiden.

De digitale samenleving kan zowel op het niveau van componenten kan worden beschouwd als in het cumulatieve effect. Zo kan het reboundeffect op de niveau van de componenten worden aangetroffen, zoals disfunctionerende of nieuwe problemen opleverende ‘slimme’ automatisering in bijvoorbeeld het politiebureau of bij de belastingdienst. Op het cumulatieve niveau wordt het extra hardnekkig, al is dit veel lastiger aan te tonen en zijn er veel duidingen mogelijk. Voor nu stel ik dat de bestuurbaarheid van de samenleving eerder geringer is geworden dan groter, en het bestuur veel meer versnipperd is over allerlei governanceniveaus waarbij het overzicht geleidelijk aan zoek is geraakt en daarbij de herkenbaarheid van het bestuur (en de legitimiteit van de beslissing) verminderd zijn.

Het burgerperspectief

Vaak worden digitalisering en ‘het digitale’ als een domein op zich benoemd: het ‘digitale domein’, een wereld van apps, computers, data en AI-toepassingen. We weten echter dat digitalisering een factor is die het publieke leven subtiel en indirect stuurt en dus ook vormgeeft. Digitalisering is zowel aanwezig in de (corona)apps en digitale boekingsystemen die in korte tijd ontstaan, als in de veranderende interacties, publieke ruimten, voorzieningen en verdienmodellen van deze tijd. Het digitale en het virtuele zijn alomtegenwoordige fenomenen, die een aanwezigheid hebben in en uitwerking uitoefenen op onnoemelijk veel plekken in onze wereld.

Mensen gebruiken allerlei apps en platforms – vormen waar digitale technologie ‘an sich’ mensen raakt. Maar in het sociale leven doet de invloed zich vermoedelijk vaker indirect dan direct gelden. Denk aan voorzieningen zoals wonen, verplaatsen, kwaliteit van de leefomgeving, de arbeidsmarkt. Deze bestaan uit ketens of systemen. Het digitale kan op een of meer cruciale plekken in een systeem wezenlijke invloed hebben, terwijl bewoners slechts de ‘veruitwendiging’ zien: een gebouw, een mobiliteitsontwikkeling, een ‘ecosysteemdienst’. Het ding is fysiek, maar je kan er vergif op innemen dat digitale systemen er grip op hebben gehad. En dat is, om met digitale-cultuurdenkers Marleen Stikker en Donna Haraway te spreken, ‘niet neutraal’.

De Routekaart Digitale Toekomst (Waag, 2020) spreekt over het ‘burgerperspectief’: het topje van de technologische ijsberg zoals die

door burgers of gebruikers wordt beleefd. Het topje zelf is dan een apparaat zoals een smartphone, maar kan, zoals geschetst, ook een object of ding zijn dat geen duidelijke digitale laag of digitaal voorkomen heeft.

Als ik het over digitalisering heb, richt ik me minder vaak op een ‘app’ als zodanig, maar eerder op de verwevenheid van systemen en ontwikkelingen, die veelal op indirecte wijze onze ervaring en mogelijkheden beïnvloeden – zonder dat we nadrukkelijk aan het ‘appen’ zijn.

Het burgerperspectief, tot slot, betekent niet alleen ‘het deel of de uitwerking van de technologie die aan de burger verschijnt’, maar wijst ook op ‘burgerlijke’ waarden. Als consument staat gemak wellicht voorop, maar als burger *vind* je iets van technologie omdat het niet alleen voor jou, maar ook voor de maatschappij relevant is.

‘Big data’: groter én kleiner

De digitalisering van de samenleving heeft een semi-paradoxe uitwerking: er is gelijktijdig sprake van schaalvergroting en van schaalverkleining. Het is geen echte paradox, want deze twee effecten manifesteren zich op andere operationele niveaus en zijn niet strijdig. Het eerste effect betreft de organisatie en structuur van de digitale samenleving, die steeds verder aaneen wordt geregen, zowel in de digitale sfeer (grote ICT-systemen en grote, gekoppelde datasets) als in organisatievormen (‘big tech’). Daar draait alles dus om groter en machtiger. Het tweede effect betreft het niveau waarop wordt gemeten en gestuurd, welke steeds kleiner, preciezer en fijnmaziger wordt. Deze hogere resolutie is te danken aan de grote, gekoppelde gegevenssystemen en de organisatievormen die ze implementeren. De grote schaal stelt de kleine schaal in staat. De drijvende kracht achter de ‘slimheid’ van digitale technologie is de doorlopende verwerking van steeds meer en steeds preciezere data en de berekeningen die daarop worden losgelaten. De modellen die gebruikt worden in bijvoorbeeld de econometrie, demografische statistiek en landbouw zijn veel nauwkeuriger en gedetailleerder geworden.

Laten we als voorbeeld naar de landbouw kijken. In de vroege numerieke landbouwkunde werden berekeningen gedaan aan gewassen uitgaande van een enkele variëteit in een enkele ecologische context. Op

deze wijze werd de zogenaamde ‘Groene Revolutie’ in de jaren vijftig tot zeventig van de vorige eeuw volbracht. Dit was een wetenschappelijk-industrieel programma van landbouwverbetering, waarbij graan- en gewasvariëteiten die in het noorden goed gedijden, in het zuiden geïntroduceerd werden maar daar meer inheemse voedselsystemen om het loodje brachten. Van dik hout zaagt men planken. Zo kan het nu gebeuren dat 90% van het mondiale voedsel uit slechts 20 gewassen bestaat, terwijl er meer dan 100.000 gewassen bestaan, met alle gezondheids- en ecologische voordelen van dien. De kritiek op deze Groene Revolutie werd lange tijd door ingenieurs, agronomen en economen weggewuifd met de boodschap dat deze de snel groeiende bevolking heeft weten te voeden en zich steeds aan de eisen van de tijd heeft aangepast. Lees er de columns en boeken van oud-WUR-voorzitter Louise O. Fresco maar op na.

In plaats van eerherstel voor inheemse gewassen is de teneur om gewoon meer technologie te gebruiken – die nu toch immers veel preciezer en natuurinclusiever is? Een veelgehoorde term is ‘precisie-landbouw’, een aanpak waarin zeer gecontroleerde – lagere – hoeveelheden mest en bestrijdingsmiddel worden aangewend op basis van secure data over de toestand van het gewas. Het is niet te ontkennen dat dat milieu- en efficiencywinst oplevert; maar het levert ook een mogelijk reboundeffect op.⁵⁸ Precisielandbouw stelt ons in staat om de natuur op nauwkeuriger wijze te exploiteren, precies tot het randje, in plaats van soms schroftig eroverheen maar soms ook ruim binnen de marges. Er zijn heel wat aanvullende overwegingen nodig om de landbouw verder in te dammen tot ecologisch houdbare proporties, zoals door zoneringsgebiedsbenaderingen, gesubsidieerde nieuwe verdienmodellen, getouwtrek of biologisch boeren nou wel of niet beter is, enzovoorts. Wat er hier mist, denk ik, is integraliteit of holisme... maar voordat men lachend het essay weglegt, het gaat niet zozeer om ‘dingen meer in hun verband zien’ en ‘silo’s doorbreken’. Ik zoek het meer in een ecologische intuïtie – denkkaders en processen die de ecologie herintroduceren en vooropstellen in het vormgeven van een lokaal of regionaal landbouwsysteem, op zo’n manier dat boeren het kunnen bolwerken en burgers betrokken kunnen zijn. Het integrale betekent dan dat deze systemen als geheel zijn te overzien, al is het maar op elementaire wijze; liever dat dan ze gevat in toenemend complexe structuren aan hun ‘integrale’ lot over te laten.

In het geval van levende systemen (de mens, de maatschappij, het ecosysteem) zijn meer en fijnere data dus niet altijd beter. Fijnmaziger data, dus data met hogere ruimtelijke en temporele resolutie maar ook met meer contextuele metadata, bevatten niet per se een hoger waarheidsgehalte. Ze zijn *preciezer* ('meer getallen achter de komma'), maar niet per se *accurater* (dichter bij de werkelijkheid). Metingen en datapunten zijn geen objectieve gegevens. Bruno Latour spreekt liever van 'verkregen', omdat ze door een handelende persoon of actor middels een bepaalde procedure en op basis van bepaalde veronderstellingen en binnen een zeker paradigma zijn verkregen. De data, en de modellen die de 'werkelijkheid' beschrijven, zijn per definitie vanuit een bepaald oogpunt ontwikkeld. Vaak is dat een top-down doel zoals hoge gewasopbrengst, het tegengaan van 'congestie' op het stroomnet, of het opsporen van huishoudens met hoog risico op bijstandsfraude.

De datastroom neemt intussen in belang toe naarmate ze gedetailleerder wordt, de werkelijkheid nauwer *lijkt* te beschrijven, en steeds meer systemen op deze data worden ingericht. Beleid is steeds vaker 'datagedreven'. Hoewel iedereen weet dat data nog geen kennis is, wordt er steeds nadrukkelijker op geleund en ook steeds meer van verwacht. Door datapunten in een steeds groter gegevensbad onder te dompelen, kan uit de datapunten meer (veronderstelde) betekenis worden gehaald. Of liever: deze betekenis wordt *verondersteld*. De datapunten definiëren elkaar; een enkel datapunt is nooit wat waard.⁵⁹ De recente vliegensvlugge ontwikkelingen binnen AI zijn in dit kader zeer belangwekkend. Zij brengen al het bovenstaande nog eens in een stroomversnelling, maar brengen het ook naar een ongekend nieuw register, waarbij data ogenschijnlijk weer intuïtief naar ons terug gaan praten. Wat dat kan opleveren voor het idee van integraliteit is uitermate spannend. Wat het gaat doen voor het idee 'energiereductie' is maar zeer de vraag.

Noten

-
- ¹ Looptijd mrt 2020 tot dec 2022. Zie contemporarycommoning.rietveldacademie.nl/nl/. Tot aanbeveling strekt de eindpublicatie van het project onder redactie van René Boer en Jeroen Boomgaard: *Contemporary Commoning. Over kunst en samen leven op Zeeburgereiland*, beschikbaar via de genoemde url.
- ² George Brugmans en Marleen Stikker, 2019, “Zonder creativiteit geen toekomst”, NRC <https://www.nrc.nl/nieuws/2019/06/14/zonder-creativiteit-geen-toekomst-a3963768>
- ³ Via onze inzending voor de ontwerprijsvraag Panorama Lokaal: https://panoramalokaal.nl/inzendingen/schalkwijk_team_3/
- ⁴ Zie ook de publicatie *Smooth City. Against urban perfection, towards collective alternatives* (Valiz, 2013) van de co-initiatiefnemer van Contemporary Commoning, René Boer
- ⁵ Gemeente Amsterdam (2018), Amsterdamse referentienorm voor maatschappelijke voorzieningen, groen en spelen, 9 januari 2018, p. 11.
- ⁶ Zie ook de Appendix: *Het rebound-effect van de slimme stad* <https://debrugkrant.nl/de-roerige-geschiedenis-van-zeeburgereiland/>
- ⁷ Vorige bron, aangevuld met <https://www.urbanresort.nl/fort-knox/over-fort-knox/>
- ⁸ <https://mixedgrill.nl/enorm-portret-op-zeeburgereiland/>
- ¹⁰ Van <https://www.ataindex.nl/project/veld-4-zeeburgereiland/>
- ¹¹ Onder de juiste omstandigheden ook geschikt voor snowboarders: <https://www.nhnieuws.nl/nieuws/280644/grootste-skatepark-van-europa-hotspot-voor-streetsnowboarders>
- ¹² <https://www.parool.nl/amsterdam/het-intens-saaie-zeeburgereiland-een-toendra-met-5000-huizen-b27e3587/>
- ¹³ Atlete die leefde van 1927-2007 en de grote concurrente van Fanny Blankers-Koen. NRC schreef over de Foekje Dillemastraat in Zeeburgereiland in haar straatnamenserie: Casper van der Veen, 11 juni 2021, “Foekje Dillemastraat” <https://www.nrc.nl/nieuws/2021/06/11/foekje-dillemastraat-a4046676>
- ¹⁴ Bij de Olympische Spelen van 1952 in Helsinki behaalde zwemster Wielema de zilveren medaille op de 100 meter rugslag. Twee jaar later haalde de zwemster bij de Europese kampioenschappen in Turijn drie medailles: goud op de 100 meter rugslag, zilver op de 4x100 meter vrij en brons op de 100 vrij. Ze vestigde drie wereldrecords in haar carrière en werd in 1954 gekozen als eerste Nederlandse sportvrouw van het jaar.
- ¹⁵ <https://vastgoedberichten.nl/2017/06/20/am-geeft-startsein-bouw-the-beacons-in-amsterdam/>
- ¹⁶ Van <https://www.ataindex.nl/project/veld-4-zeeburgereiland/>
- ¹⁷ <http://www.m3h.nl/project/stedelijk-woonensemble-zeeburgereiland-blok-12-amsterdam/>
- ¹⁸ <http://www.m3h.nl/project/woningbouw-zeeburgereiland-blok-29bc-amsterdam/>
- ¹⁹ https://issuu.com/daanvandervorm/docs/51008_brochure_de_kroon_los_lr/6 p.4.
- ²⁰ Ibid., p.6.

-
- ²¹ Peter Paul Witsen, 2021, 'Sporheldenbuurt Amsterdam NL. Informele stadswijk met sterke buurtcultuur.' <https://rohmer.nl/projects/sporheldenbuurt-zeeburgereiland/>
- ²² <https://www.stedenbouw.nl/artikel/sporheldenbuurt-in-amsterdam-west-heeft-de-finish-gehaald/>
- ²³ 'Veld 4' is hier wat mij betreft een voorbeeld van. <https://www.ataindex.nl/project/veld-4-zeeburgereiland/>
- ²⁴ Op foto te zien op <https://www.nrc.nl/nieuws/2021/06/11/foekje-dillemastraat-a4046676>
- ²⁵ <https://www.rau.eu/portfolio/sportgebouw-zeeburgereiland/>
- ²⁶ <https://www.nrc.nl/nieuws/2014/05/20/het-annie-m-g-schmidthuis-dat-er-nooit-kwam-of-toch-al-1501706>
- ²⁷ <https://arcam.nl/architectuur-gids/de-drie-koningen/>
- ²⁸ Zie ook David ter Avest, "Instagrammable urbanism, het nieuwe normaal in de publieke ruimte", <https://nieuwfunctionalisme.wordpress.com/cdn.ampproject.org/c/s/nieuwfunctionalisme.wordpress.com/2022/04/15/instagrammable-urbanism-het-nieuwe-normaal-in-de-publieke-ruimte/amp/>
- ²⁹ Artikel *Volkskrant*: <https://www.volkskrant.nl/cultuur-media/in-de-bagger-van-amsterdam-biedt-black-water-stilte-en-contemplatie~b7f80230/> en film (15:00): <https://vimeo.com/705325479>
- ³⁰ Zie <http://erfgoed.brussels/news/site-la-meme>
- ³¹ Hendriks, R. (2018) *50+2 jaar Le Roy tuin Heerenveen: een geschiedenis*. Stichting TIJD. p.4.
- ³² Ibid. p.7.
- ³³ <https://www.stichtingtijd.nl/artikelen/de-tegendraadse-bouwmeester>
- ³⁴ De erkenning voor het Ekokathedrale proces blijkt tot stand te zijn gekomen als gevolg van een brief van de kunstenaar aan de gemeente in 1999, en het daaropvolgende "intensieve onderzoek" door een jurist van de gemeente. Zie <https://leroytuin.nl/nieuws/52-bestemmingsplan-ekokathedraal-en-omgevingsvisie>. In het Ontwerp Omgevingsvisie komt de Le Roy-tuin in Heerenveen terug als 'kernkwaliteit', maar daar wordt verder niet naar de bijzondere eigenschappen of het proces verwezen. Dat gebeurt wel in de intentieverklaring van het college van de gemeente Groningen (2010). Zie <https://gemeenteraad.groningen.nl/Documenten/Collegebrieven/Informatie-over-convenant-met-Stichting-Le-Roy-Tekening-Intentieverklaring-Gr10-2181534.pdf>.
- ³⁵ Louis G. Le Roy (1973) *Natuur uitschakelen – Natuur inschakelen*, Ankh-Hermes BV Deventer, p.10-11.
- ³⁶ Ibid. p.11.
- ³⁷ Ibid. p.12.
- ³⁸ Ibid. p.51.
- ³⁹ Zie Jantien de Boer (2017) *Landschapspijn: over de toekomst van ons platteland*. Amsterdam: Atlas Contact.
- ⁴⁰ Ibid. p.14, nadruk in origineel.
- ⁴¹ Ibid. p.124, nadruk in origineel.
- ⁴² Ibid. p.21.
- ⁴³ Paul Scheffer, 'De verrommeling van het land is een keuze', NRC 16 september 2022.
- ⁴⁴ Kester Freriks, 'Roemruchte periode vol verandering en protest', NRC 25 september 2020.
- ⁴⁵ Enkele voorbeelden: <https://www.at5.nl/artikelen/123891/bewoners-binnenstad-willen-transformatorhuisje-slopen>
<https://www.nhnieuws.nl/nieuws/290802/ buurt-probeert-al-picknickend-bouw-elektriciteitshuisje-tegen-te-houden-niet-op-deze-plek>
https://www.at5.nl/artikelen/153783/soap_rond_johny_jordaanplein_lijkt_met_sloop_transformatorhuisje_eindelijk_vorbij

<https://west.notubiz.nl/document/11516364/1/Beantwoording+schriftelijke+vragen+GroenLinks+Transformatorhuisje+Kostverlorenkade>

- ⁴⁶ De mensheid hing natuurlijk altijd al af van natuurlijke processen: de natuur als al dan niet gunstige leefomgeving, als bron van voeding en materialen, als veranderlijk geheel.
- ⁴⁷ Zie voor het parlement der dingen dit verslag van het Theatre des Negotiations, een meerdaagse alternatieve top naast 'Parijs': <https://raumlabor.net/le-theatre-des-negotiations/>. Voor de cahiers, zie dit interview <https://www.wetenschappelijkbureaugroenlinks.nl/tijdschrift/voorjaar-2019/politiek-ecologie-groenen-doe-daar-je-voordeel-mee> en deze werkvorm die naar aanleiding van de coronapandemie werd vormgegeven: <http://ouatterrir.medialab.sciences-po.fr/#/>.
- ⁴⁸ Zie ook Karol Kurnicki (2022) 'What do cars do when they are parked? Material objects and infrastructuring in social practices', *Mobilities*, 17:1, 37-52; Fernando Domínguez Rubio en Uriel Fogué (2013) 'Technifying Public Space and Publicizing Infrastructures: Exploring New Urban Political Ecologies through the Square of General Vara del Rey', *Int. J. of Urban and Regional Research*, 37:3, 1035-52.
- ⁴⁹ René Boer, Smooth city is the new urban. Volume 52 2018. <https://archis.org/volume/smooth-city-is-the-new-urban/>; Boer, *Smooth City. Against urban perfection, towards collective alternatives*. Valiz, 2013.
- ⁵⁰ Wanneer zij slecht worden geïntroduceerd wekken de mitigerende maatregelen veel weerstand op. De slimme verkeerscamera's en druktesensoren die bedoeld zijn om efficiënt ruimtegebruik te bewerkstelligen creëren het gevoel van surveillance. Bezemwagens en bladblazers produceren geluidsoverlast. En als extreem voorbeeld: zou de wereld overgaan tot 'klimaatengineering', zoals het introduceren van aerosolen of bemesten van de oceanen, dan bestrijden we in feite afval met afval.
- ⁵¹ Mollison & Slay (1991) *Introduction to Permaculture*, p. 1.
- ⁵² Holmgren (2002) *Permaculture: Principles & Pathways Beyond Sustainability*. p. xix.
- ⁵³ Lees deze interessante recensie-in-een-recensie – Mumfords over Jacobs: <https://lewisvilligas.wordpress.com/2018/12/01/lewis-mumfords-review-of-jane-jacobs-the-death-and-life-of-the-great-american-cities/>
- ⁵⁴ Van <https://contemporarycommoning.rietveldacademie.nl/nl/about/>
- ⁵⁵ Jeroen Boomgaard, 2020, *The discourse of others*, ongepubliceerd essay
- ⁵⁶ Jeroen Boomgaard en René Boer (2019) Projectplan Contemporary Commoning, inzending voor NWO 'Creative industries: Smart Culture – Arts and Culture', ongepubliceerd
- ⁵⁷ Renée Steenbergen, 'Verwar autonome kunst niet met creatieve industrie', *NRC* <https://www.nrc.nl/nieuws/2022/09/21/verwar-autonome-kunst-niet-met-creatieve-industrie-a4142721>
- ⁵⁸ In de bouwkunde is er op vergelijkbare wijze sprake van 'parametrisch ontwerp', waarbij benodigde constructies heel precies worden berekend. Zo kan worden afgezien van het gebruik van standaardmateriaal, wat vaak in een zwaardere klasse (dus met veel materiaal) wordt uitgevoerd dan nodig is. De bouwkunde is echter ecologisch veel minder verwickeld dan de landbouw, dus snijdt het meer hout sterk op technologische vooruitgang te leunen. Maar we kunnen niet uitsluiten dat het menselijke ecosysteem der bewoners wordt aangetast door een te groot vertrouwen op precisie-oplossingen, die later toch weer veel keerzijden blijken te hebben.
- ⁵⁹ Er lijkt daarbij ook sprake te zijn van 'relativering' van de waardering die in data vervat zit. Waar vroeger meet- en regelsystemen datapunten afzetten tegen stabiele ijkwaarden en meetlatten, waarden hedendaagse systemen dingen vaker op dynamische wijze; zij maken waarde steeds verder 'liquide'.